

Zapomniani w rodzinnej Wielowski

1. Barnard i Michael Gratz

Pracownia Edytorska "Calamus"
Piastów 2020

Paweł Pachciarek

Zapomniani
w rodzinnej Wielowisi
1. Barnard i Michael Gratz

Aneks do:
Ks. Stefan Łysik
Krótki zarys historii parafii Wielowieś,
powiat Gliwice

Pracownia Edytorska „Calamus”
Piastów 2019

Tytuł oryginału

Zapomniani w rodzinnej Wielowisi. 1. Barnard i Michael Gratz

© Paweł Pachciarek, 2019

© Pracownia Edytorska „Calamus”, Piastów 2019

Publikacja chroniona prawami autorskimi. Ani całość tej publikacji, ani żaden jej fragment nie mogą być - poza dozwolonym użyciem chronionych utworów - publikowane bądź powielane bez pisemnej zgody Wydawcy.

Zdj. na okładce

Pocztówka (reprodukcja – Antykwariat P.H.BALTAZAR). Panorama Wielowisi z lotu ptaka (z zachodu na wschód), wzdłuż ulicy Głównej, wówczas Dorfstraße. Po lewej stronie widoczna wieża synagogi.

Opracowanie i skład

Pracownia Edytorska „Calamus”

ul. Ogińskiego 16/48

05-820 Piastów

kom.: 693 846 043

e-mail:

pracowniacalamus@gmail.com

www.pracowniacalamus.pl

ISBN 978-83-945565-6-3

Wprowadzenie

W źródłach i opracowaniach na temat wsi i parafii Wielowieś wspomina się o wielu osobach, które kształtowały jej losy sięgające w zamierzchną przeszłość. Z zachowanej, ale wciąż niewydanej, kroniki szkolnej i kościelnej parafii Wielowieś, *Schul und Gemeinde-Chronik der Parochie Langendorf*, założonej przez nauczyciela Antona Zimmermanna 1 czerwca 1868,¹ dowiadujemy się, że Wielowieś jest jedną z najstarszych wsi targowych na Śląsku i że jest znaną z nazwy dzięki swoim licznym kupcom wyznania żydowskiego, i że ma jeden z najstarszych kościołów na Górnym Śląsku, który w obecnym, a zatem z czasu założenia kroniki, kształcie został zbudowany w 1240. Z zapisu tego wynika, że historię wsi Wielowieś należy datować znacznie przed rokiem 1240, natomiast najwcześniejsza, jak dotąd, udokumentowana o niej wzmianka pochodzi z 1305.²

Najstarsza, obecnie przechowywana w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu, księga parafii Wielowieś, księga metrykalna, została założona w 1638. Odnotowuje się w niej chrzty, śluby i zgony, ale nadto zawiera wiele bezpośrednich i pośrednich informacji kronikarskich o społecznym statusie wiernych, właścicieli ziemskich i ich poddanych, o wykonywanych przez nich zawodach, o wydarzeniach kształtujących polityczne i wyznaniowe warunki wielowiejskiej wsi i parafii.³

Zarówno w najstarszych dostępnych źródłach dziejów Wielowisi, a mianowicie we wspomnianej wyżej parafialnej księdze metrykalnej (od 1638), w sprawozdaniach powizytacyjnych parafii Wielowieś z 1679 i 1687/88,⁴ w kronice parafii tworogowskiej pióra ks. proboszcza Walentego Hoschka,⁵ w wymienionej już szkolnej i gminnej kronice parafii Wielowieś (od 1868), jak i w opracowaniach dziejów wsi i parafii wielowiejskiej, a mianowicie w *Krótkim zarysie historii parafii Wielowieś* ks. Stefana Łysika, napisanej w 1965, a wydanej w formie ebooka w 2016,⁶ w folderze *Wielo-*

wieś 1305–2005. 700 lat z 2005⁷ oraz w książce *O pokoleniach dla pokoleń* z 2014⁸ odnotowuje się ogromną rzeszę osób związanych z wsią i parafią Wielowieś. Niektórych znane jest jedynie imię, innych także nazwisko, zajęcie czy zawód, jakim się parały, jeszcze innych ich status społeczny. Więcej wiadomości przekazuje się o rzemieślnikach, nauczycielach, urzędnikach, sołtysach, wójtach, proboszczach, właścicielach majątków. Gdyby ktoś zechciał się podjąć spisania biografii chociażby tylko co znamienitszych postaci związanych z wielowiejską ziemią, z pewnością stanąłby przed zadaniem stworzenia wielotomowego dzieła.

Przeglądając dostępne źródła i opracowania o wielowiejskiej gminie i parafii, dostrzega się, że w gronie wymienianych postaci, mimo ich natłoku, są pewne braki. I nie chodzi o osoby, o których wiadomo, że powinny znaleźć się na osobowych listach postaci związanych z Wielowsią, np. proboszczów, których pełna lista jest możliwa do odtworzenia, do czego gorąco zachęca historyków ks. Łysik w *Krótkim zarysie*, wskazując chociażby na przeglądnięcie schematyzmów diecezjalnych.⁹ Nie ma się też na myśli sporządzenia pełnej listy właścicieli majątków na ziemi wielowiejskiej czy jak się też mówi w państwie wielowiejskim. Chodzi o takie postaci, o których powinno się wzmiankować w źródłach i opracowaniach, ale się w nich nie spotyka, a o ich więzi z Wielowsią można przypadkowo dowiedzieć z innych źródeł czy materiałów. Chodzi też o postaci, które nie tylko są związane z Wielowsią, ale są także dla niej i dla ukazania pełnej jej historii ważne.

Uzupełnienie listy wielowsian stanowi główny przedmiot tego opracowania, które można potraktować jako kolejny aneks do *Krótkiego zarysu historii parafii Wielowieś* ks. Stefana Łysika i jest nim w zamiarze jego autora.

Niniejszy zatem aneks będzie poświęcony sześcioro takim postaciom urodzonym w Wielowsi. W porządku chronologicznym, biorąc pod uwagę daty ich urodzenia, są nimi:¹⁰

Barnard Gratz, urodzony w 1734;

Michael Gratz, urodzony w 1735;

Siegfried Stein, urodzony w 1844;

Georg, Rudolf, Paul Siske, urodzony w 1875;

Wprowadzenie

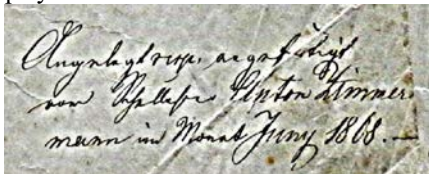
Kurt Zschirnt, urodzony w 1897;

Josef Walburg, urodzony w 1924.

Autor aneksu nie stawia sobie za zadanie napisania biografii tych postaci, a jedynie wypełnienie dostrzeżonej luki w prezentacji osób związanych z Wielowsią i przybliżenie ich na podstawie wstępnie dostępnych materiałów, zwłaszcza internetowych, w tym zdigitalizowanych. Być może aneks zachęci historyków do opracowania ich pełnej biografii.

Przypisy

¹ *Kronika* nie została dotąd opublikowana, oprócz fragmentów, które zostały zamieszczone w przekładzie w folderze opracowanym na podstawie wystawy przygotowanej przez nauczycieli i uczniów Gimnazjum im. Jana Pawła II w Wielowśi z okazji obchodów 700-lecia Wielowśi, *Wielowś. 1305-2005. 700 lat, Wielowś 2005* (na stronie tytułowej *Życie mieszkańców Wielowśi w latach 1305-2005*). W folderze podaje się też datę założenia kroniki: 1 czerwca 1808 (s. 14). Za taką datą wydaje się przemawiać zapis w samej *Kronice*: „Angelegt resp. angefertigt [?] vom Schullehrer Anton Zimmermann im Monat Juny [tu data]”. Wpisaną datę można wprawdzie odczytać jako rok 1808, ale nie można jej przyjąć ze względu na dalsze zapisy w *Kronice*.

Anton Zimmermann przybył do Wielowśi w 1836, gdy nauczycielem był Thomas Poplutz, który pełnił swoje obowiązki od 1816 do 1839. Jednym z jego kolejnych nauczycieli pomocniczych był Zimmermann, który po jego śmierci objął urząd nauczyciela i sprawował go do przejścia na emeryturę w 1886. Za realną, również uzasadnioną samym jej zapisem, datę założenia przez niego *Kroniki* można zatem przyjąć rok 1868.

² Chodzi o licznie przytaczaną *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis* (*Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 14, herausg. von H. Margraf u. J. W. Schulte, Breslau 1889), gdzie wymienia się miejscowości należące do ówczesnej już parafii Magna villa i znajduje się zapis o niej samej: „Item in Magna villa sunt XL mansi parvi solventes decimam in campis de 3-bus granis tritici siliginis et avene” (C 35).

³ Por. H. Gawelczyk, *Ze wspólnego sztabucha. Cz. 1: Wiadomości o okolicach Tworoga, Kotów, Wielowśi... w najstarszych zapiskach ksiąg parafialnych, Tarnowskie Góry 2000* (Zeszyty Tarnogórskie nr 40; Źródła i materiały t. 4, 2000), s. 6.

⁴ *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Oppeln. Erster Teil.* Herausgegeben von J. Jungnitz, Breslau, G. P. Aderholz' Buchhandlung 1904 (Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archive zu Breslau. Zweiter Band. *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidia-konat Oppeln.* Erster Teil. Breslau, G. P. Aderholz' Buchhandlung 1904).

⁵ W. M. Hoscheck, *Liber Archivalis Parochiae Tworogiensis*, przekł. H. Gawelczyk, w: H. Gawelczyk, *Ze wspólnego sztabucha. Cz. 2: Kronikarskie zapiski ks. Walentego Hoschecka o Tworogu, Kotach, Wiśniczach...*, Tarnowskie Góry 2000, s. 32-93 (Zeszyty Tarnogórskie, nr 41; Źródła i materiały tom 5).

⁶ Ks. Stefan Łysik SVD, *Krótki zarys parafii Wielowieś, powiat Gliwice (Na podstawie publikowanych i niepublikowanych źródeł historycznych)*, Piastów 2016. Co do historii wydania tego tekstu por. *Kilka uwag wprowadzenia*, tamże s. 5-7.

⁷ Tytuł na okładce; na stronie tytułowej brzmi on: *Życie mieszkańców Wielowsi w latach 1305–2005*, choć nie podaje się ani miejsca, ani roku wydania można przyjąć, że miejscem wydania jest Wielowieś, a rokiem 2005.

⁸ A Zielonka, *O pokoleniach dla pokoleń – Historia naszej ziemi*, 2014.

⁹ Por. Łysik, dz. cyt., s. 30.

¹⁰ Na niemieckojęzycznej stronie [Langendorf](#) w punkcie Söhne des Ortes wymienia się Paula Peikerta, Josefa Walburga, Karla Hoheisela, Jerzego Henryka Skrabanię i Piotra Dudę. Należy jednak zauważyć, że Paul Peikert, kapłan, wprawdzie urodził się w Langendorf , ale w powiecie Nysa (Landkreis Neise), czyli w obecnym Bodzanowie, a zatem nie w Wielowsi w powiecie Gliwice. Tego dowiadujemy się ze strony poświęconej ks. [Peikertowi](#), chociaż wyjaśnienie zamieszczone na tej stronie, a dotyczące jego miejsca urodzenia, mianowicie Langendorf, jest mylące, bo odnosi się do Langendorf w Kreis Gleiwitz. Zresztą na polskiej stronie (https://pl.wikipedia.org/wiki/Paul_Peikert) mówi się wyraźnie: „Paul Peikert (ur. 1 października 1884 w Langendorf ob. Bodzanów, zm. 18 sierpnia 1949 w Bredenborn w Westfalii)”.

Podobnie wygląda sytuacja w przypadku Karla Hoheisela, ucznia Gustava Menschinga. Chociaż na poświęconej mu [stronie](#) podaje się, że urodził się w Langendorf O/S, i wyjaśnienie dotyczące Langendorf mówi, że chodzi o gminę Wielowieś koło Gliwic, to jednak z innych informacji dowiadujemy się, że i tym razem chodzi o Langendorf, Kreis Neisse O/S (por. pośmiertne wspomnienie o nim dr. teologii i filozofii Thomasa Schirrmachera, którego Hoheisel był promotorem; <https://www.thomasschirrmacher.net/blog/mein-doktorvater-karl-hoheisel-ist-verstorben/?article2pdf=1>).

Pomyłki te, jak się wydaje, tłumaczy chociażby informacja zamieszczona na niemieckiej stronie poświęconej Paulowi Peikertowi, a wyjaśniająca określenie Landkreis Neisse: „Der Landkreis Neisse war ein preußischer Landkreis in Oberschlesien, der von 1742 bis 1945 bestand. Seine Kreisstadt war die Stadt Neisse,

die seit 1911 einen eigenen Stadtkreis bildete. Das frühere Kreisgebiet liegt heute in der polnischen Woiwodschaft Oppeln” („Powiat Nysa był pruskim powiatem na Górnym Śląsku, który istniał od 1742 do 1945. Jego miastem powiatowym było miasto Nysa, które od 1911 stanowiło osobne miasto o prawach powiatu. Dawniejszy powiat leży dzisiaj w polskim województwie Opole”).

Barnard i Michael Gratz

Trzy pierwsze postacie, o których będzie mowa w *Aneksie*, należały do wielowiejskiej wspólnoty żydowskiej i wypadałoby najpierw właśnie jej poświęcić kilka słów. Opisanie, choćby w zarysie, jej dziejów na terenie wsi i parafii Wielowieś, nie powinno nastrożać szczególnych trudności, bo dostępnych materiałów jest sporo. Podane zostaną jednak tylko najistotniejsze fakty dotyczące jej początków i ostatnich lat obecności na ziemi wielowiejskiej, ponieważ opisy wydarzeń, dotyczące zarówno jej początków, jak i kresu po nieomal trzystuletnim pobycie (dokładnie po 278 latach) na tym skrawku ziemi górnośląskiej, bardzo się od siebie różnią i pożądanym byłoby jakieś całościowe i krytyczne ich omówienie.

Chociaż Wielowieś już na przełomie XIII i XIV w. zapewne była znaczącą miejscowością, to jednak Żydzi, którzy zaczęli osiedlać się na Górnym Śląsku już na początku XIII w., pojawili się na ziemi wielowiejskiej dopiero w 1664, prawie dwadzieścia lat po zakończeniu [wojny trzydziestoletniej](#), po zawarciu [pokoju westfalskiego](#) (1648).

Na przełomie XIII i XIV w. Żydzi, którzy przybywali na Śląsk i tu się osiedlali, nie mieli żadnych ograniczeń prawnych, co więcej chroniły ich liczne przywileje wydawane przez książąt śląskich, którzy wzorowali się na takich prawach, jak wydany w 1264 przywilej bolesławski czy [kaliski](#), czyli akt prawny nadany Żydom przez Bolesława Pobożnego, składający się 36 punktów i gwarantujący Żydom istnienie sądów żydowskich i osobnych sądów dla spraw, w których brali udział zarówno żydzi, jak i chrześcijanie, zapewniający im wolność osobistą i bezpieczeństwo, a także swobodę wyznania, podróżowania i handlu. Z czasem pod wpływem dyktowanych uprzedzeniami interpretacji nieszczęśliwych zdarzeń losowych (np. [czarnej zarazy](#) w połowie XIV w.), zaostrzających się przeciwieństw klasowych w miastach i nasilającej się zawiści o podłożu ekonomicznym (względnie

lepsza sytuacja finansowa Żydów zajmujących się handlem i udzielaniem pożyczek), a także radykalnej działalności generalnego inkwizytora Jana Kapistrana w Niemczech i Polsce, nawołującego do pokuty, ascezy i obrony przed Turkami, husytami i Żydami (1453),¹ doprowadzały nie tylko do wydawania kolejnych restrykcyjnych wobec Żydów rozporządzeń, uchwał i dekretów, ale też do wielu pogromów ludności żydowskiej czy wypędzania jej z jakiegoś miasta, okręgu, regionu czy królestwa, co niekiedy było związane z przechodzeniem od 1289 Śląska pod panowanie królów czeskich, a w 1526 Królestwa Czech wraz z Górnym Śląskiem pod władzę Ferdynanda I Habsburga.² Zdaniem Branna od końca XVI w. nie było już Żydów na Śląsku, oprócz garstki pozostałych w Głogowie (Glogau) i Białej (Zülz).³

Mimo że zarówno przed, jak i po 1648 można wskazać na liczne uchwały, dekryty czy przywileje uniemożliwiające bądź ograniczające osadnictwo żydowskie, bądź usuwające już osiadłych Żydów z jakiegoś terytorium, to jednak sama wojna trzydziestoletnia i data jej zakończenia, i zawarcia pokoju westfalskiego, były ważne dla możliwości osiedlania się Żydów także na ziemiach Górnego Śląska, a nawet konkretnie na ziemi wielowiejskiej. Już w 1627, a zatem jeszcze w czasie trwania wojny trzydziestoletniej, cesarz Ferdynand II w obliczu wyludnienia wielu miast śląskich i zapaści gospodarczej złagodził politykę wobec Żydów i wydał edykt zezwalający im na ponowne, po edyktie Rudolfa II z 1584, nakazującym opuszczenie Żydom ziem dziedzicznych Habsburgów, osiedlanie się po zapłaceniu specjalnej opłaty, na warunkowe prowadzenie handlu i rzemiosła przez niektóre grupy, na dzierżawienie poboru ceł i podatków oraz nabywanie domów na własność. Kończący zaś wojnę trzydziestoletnią traktat westfalski (24 X 1648) uzależniał wydanie zgody na osadnictwo żydowskie od decyzji właścicieli ziemskich, także na ziemiach Górnego Śląska.⁴

W tych nowych warunkach dla osadnictwa żydowskiego należy sytuować założenie gminy żydowskiej w Wielowisi. Z powodu dość rozbieżnych informacji na stronach internetowych i w publikacjach warto odwołać się do uprzedniego w stosunku do wszystkich powojennych opracowań artykułu rabina i profesora [Bernharda Brillinga](#).⁵

Łaska miejsca

Gmina żydowska w Wielowsi została – zdaniem Brillinga – założona w 1664. Jej założycielem był rabin Jonathan, syn Koppela Blocha, pochodzący z polskiej rodziny żydowskiej, której nazwisko Bloch-Welsch⁶ wskazuje na dalekie pochodzenie od Żydów wypędzonych z Francji. Jonathan urodził się w Krakowie⁷, wychowywał w Pradze i jako pierwszy w ogóle Żyd osiedlił się w małej wiosce Langendorf, znanej też pod polską nazwą „Wielowicz” czy „Wielowisz”, czy „Wielowisch”, która miała stać się ojczyzną dla wielu pokoleń jego potomków.⁸

Więcej szczegółów o założeniu gminy żydowskiej w Wielowsi podaje „Langendorfer Gemeindebuch”⁹: „Pierwszym tutejszym osadnikiem był rabin Jonathan, syn uczonego rabina Jacoba Koppela Blocha, urodzony w Krakowie, a wychowany i wykształcony w Pradze. Był on bratem uczonego rabina Urschrago Feibuscha, który najpierw w swej młodości był rabinem w Tarnowie, a później w Krakowie w dniach sławnego rabina Natana Spiry [[Natan Nate Spira](#)], autora *Megale Amukot*, przewodniczącego *bet din* [rabinackiego sądu], i został pochowany tuż obok tego wspomnianego sławnego męża. W godzinie śmierci rabin Jonathan powiedział do członków pobożnego bractwa, którzy stali wokół jego łoża, głośno i wyraźnie: Nasi mędrcy mówią o trzech rodzajach łaski (*Anmut*). Jedną z nich jest łaska miejsca. To odnosi się też do tutejszego miejsca. Od mojego osiedlenia się do mojej godziny śmierci upłynęło bowiem właśnie 58 lat według wartości liczbowej למ ”.¹⁰

W tym czasie, od [układu w Trenczynie](#) w 1335 do 1742, gdy większość księstw śląskich, w tym opolsko-raciborskie, została inkorporowana do królestwa Prus, Wielowieś, podobnie jak Praga, leżała w granicach ziem Korony Czeskiej i tym samym w granicach Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Nigdzie nie podaje się okoliczności opuszczenia przez rabina Jonathana Blocha Pragi ani osiedlenia się jego i raczej kolejno napływających Żydów w Wielowsi.¹¹ Wiadomo jedynie, że synagoga została zbudowana w środku wsi nieopodal parafialnego kościoła katolickiego, wprawdzie nie przy głównej ulicy, ale do niej równoległej, że żydowskie kamienice, sklepy, gospody stały i nadal stoją przy głównej ulicy,¹² że w 1709 co najmniej

osiem rodzin żydowskich, które wówczas były w Wielowsi, mieszkało na dziale (*Anteil*) Adama von Schultendorffa.

1. Granice Świętego Cesarstwa Rzymskiego po 1648

2. Królestwo Czech i Księstwo Śląskie w granicach Świętego Cesarstwa Rzymskiego

Ta ostatnia informacja wydaje się ważna w kontekście osiedlenia się Żydów z Pragi w Wielowsi. Mianowicie Adam von Schultendorff był synem Andreasa von Schultendorffa,¹³ w 1660 pana na Hanusku, Brynku i Połomii, który jako Andreas Schulz uzyskał 22 lutego 1661 dyplom szlachecki, otrzymując tytuł von Schultendorff i przyjmując za znak herbowy dwie obok siebie stojące złote lilie, nad którymi unosi się złoty krzyż. [Kneschke](#), autor ośmiotomowego leksykonu o szlachcie, ród ten zalicza do czeskich pokoleń szlacheckich, z czego można wnosić, że jego przodkowie przybyli przed 1660 z Czech na Śląsk, gdzie nabyli dobra ziemskie i w końcu uzyskali stan szlachecki. Oprócz ziem w Hanusku, Brynku i Połomii z czasem nabyli jeszcze inne dobra ziemskie, m.in. w 1717 w Miedarach i w 1765 w Günterwitz (obecnie Godzieszowa w gminie Długoleka) w okolicach Trzebnicy. Ród się rozrastał, a jego potomkowie, którzy pełnili służby wojskowe, np. w randze kapitana i majora, i obejmowali wysokie urzędy, np. sekretarza w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, w czasach pruskich, żyją do dzisiaj.¹⁴

Na podstawie tych okoliczności można przyjąć, że o osiedleniu się rabina Jonathana Blocha na ziemi wielowiejskich zapewne zadecydowała nie tylko przychylność władz miejscowych do przyjęcia Żydów w swych granicach, ale także sąsiedztwo szlachty wywodzącej się z Czech.

Jonathan Bloch ożenił się z Berachą, córką rabina Salomona (Salmana) Graetza (Graeditz)¹⁵, który wcześniej czy później chyba również osiedlił się w Wielowosi. Rodziny Jonathana i jego teścia były bardzo liczne i rozproszyły się po śląskich wioskach i miastach¹⁶ albo wywędrowały, częściowo pod wpływem szykan austriackiego rządu, częściowo wskutek niekorzystnej sytuacji gospodarczej do Ameryki, gdzie zostali założycielami jeszcze dzisiaj istniejących gmin i instytucji.¹⁷

W świetle tej informacji sceptycznie należy podchodzić do wiadomości o grupie Żydów, która pod przewodnictwem Jonathana Blocha przybyła do Wielowosi,¹⁸ czy o pierwszych Żydach, jacy osiedlili się w Wielowosi, jako o uciekinierach z czeskiej Pragi, których przywiódł do Wielowosi w 1664 Jonathan Bloch.¹⁹ W każdym razie gmina żydowska w Wielowosi – zdaniem Brillinga – szybko się rozrastała. Już w 1685 odnotowano obecność w celach handlowych jedynie we Wrocławiu czterech, znanych z nazwiska, wielowiejskich Żydów (Salomon Israel, Löbel Joseph, Salomon Marcus, Marcus Löbel),²⁰ w 1709 mieszkało w niej co najmniej 8 rodzin, około 1720 – 50 Żydów, w 1751 – 29 rodzin [tolerowanych Żydów](#) (wiernych tradycji), w 1783 Żydzi stanowili jedną czwartą całej ludności wielowiejskiej (138 Żydów na 537 mieszkańców, ale i na 24 498 mieszkańców w całym ówczesnym powiecie toszeskim), a w 1817 – 279 osób, 52 rodziny.²¹

O stopniowym, ale dynamicznym, rozwoju gminy też świadczy, że już pod koniec XVII w. wzniosła, ufundowana przez rabina Jonathana Blocha, drewniany dom modlitwy (*Bethaus*), a budowa murowanej synagogi, finansowana przez jej członków, którzy urodzili się w Wielowosi, ale tymczasem wywędrowali za granicę, została zapoczątkowana w 1763 i ukończona w 1771²² i jest najstarszą synagogą na Górnym Śląsku, starszą od synagogi w Białej zbudowanej w 1774 (Białej Prudnickiej, Zülz).²³ Już pod koniec XVII w. gmina miała też własny cmentarz, którego fundatorem był również rabin Jonathan Bloch, a pierwszy pochówek, mianowicie żony Blocha, odbył się w 1694.²⁴ Rabin Jonathan Bloch, będąc zapewne człowiekiem majątnym, zadbał zatem o najważniejsze instytucje gminy, miejsce regularnych zgromadzeń na modlitwę i cmentarz, dając tym samym nowej wspólnocie trwałą byt, a jego cnoty, bojaźń Boża i zmysł wspólnoty były najlepszym dziedzictwem, jaki pozostawił swojemu potomstwu.²⁵

3. Cmentarz żydowski w Wielowśi,
stan obecny

Wielowiejska gmina żydowska, która zaistniała dlatego, że Żydzi nie uzyskali w Pyskowicach i Toszku od śląskich stanów i książąt pozwolenia na osiedlanie się, a w Wielowśi byli tolerowani (*geduldet*),²⁶ która przez długi czas była gminą macierzystą dla okolicznych wiosek i miast, której cmentarz

był miejscem pochówku dla zmarłych Żydów z Toszka, Błażejowic, Two-roga, Wojski, Pyskowic, Tarnowskich Gór oraz Gliwic,²⁷ która ostała się mimo edyktu Fryderyka Wielkiego z 1776 i 1781, usuwającego Żydów z całego Śląska i pozwalającego im na pobyt jedynie w górnośląskich miastach po prawym brzegu Odry i jeszcze jedynie w czterech gminach wiejskich (gdzie od dawna były cmentarze żydowskie), w tym właśnie w Wielowśi,²⁸ istniała do 1938, a jej ostatni przedstawiciele, czteroosobowa rodzina Izbitzkich, mieszkali w tej górnośląskiej wsi jeszcze do 8 czerwca 1942.

Wersji wydarzeń, jakie miały miejsce w Wielowśi od tzw. nocy kryształowej do 1942, jest kilka.²⁹ Najbardziej wiarygodną wydaje się relacja oparta na wspomnieniach świadków tych wydarzeń,³⁰ które w skrócie były następujące.

10 listopada 1938 rano do Wielowśi przyjechali więźniarką (*Grüne Minna*) esesmani z Gliwic, rozbiegli się po żydowskich domach, zebrali wszystkich mężczyzn, oprócz Izbitzkiego, którego albo nie było akurat w domu, albo się gdzieś ukrył, kazali im wsiąść do więźniarki i odjechali. Kobiety i dzieci zostały. Po południu,³¹ koło godziny 15, esesmani przyjechali ponownie. wy-

4. Zdjęcie głównej ulicy
w Wielowśi, 1941

siedli z samochodu i zaczęli wybijać szyby w żydowskich sklepach, gospodach i mieszkaniach, niektórzy wtargnęli do wielkiego sklepu Freimanna i powyrzucali z niego towary na ulicę, a następnie obstawili sklep, żeby nie doszło do jego splądrowania. Wyrazdzili szkody we wszystkich żydowskich sklepach i gospodach, ale nie wchodzili do mieszkań.

5. Fragment pocztówki przedwojennej. Panorama Wielowisi z lotu ptaka (z zachodu na wschód), wzdłuż ulicy Głównej, wówczas Dorfstraße. Po lewej stronie widoczna wieża synagogi.

6. Synagoga w Wielowisi przed 1929, w 1929 i po wojnie. Na zdjęciu powojennym widać zmiany: brak wieży, dobudówka do frontowej ściany.

7. Fragment pocztówki z 1938, przedstawiającej Wielowieś z lotu ptaka (ze wschodu na zachód), wzdłuż ulicy Głównej, wówczas Adolf-Hitler-Straße, z widoczną synagogą po wymuszonej przebudowie, usunięcia kopulastej wieży, ale jeszcze z zachowaną ścianą wschodnią z pomieszczeniem na szafę ołtarzową (aron-ha-kodesz – „święta skrzynia”) do przechowywania Tory.

Nieco później tego samego dnia zebrała się straż pożarna przy zbiorniku przeciwpożarowym, ustawiła pompy i rozciągnęła węże gaśnicze w stronę synagogi. Tam już zebrali się esesmani i miejscowi członkowie SA, którzy włamali się do synagogi z zamiarem jej podpalenia. Ale wtedy przybiegł pan Biallek³², który okazał dokumenty świadczące, że to on jest właścicielem synagogi, i zagroził, że w razie jej podpalenia będzie domagał się odszkodowania. Zrezygnowano więc z podpalenia synagogi, strażacy odeszli, a nasiści weszli do synagogi, zdewastowali jej wnętrze, po czym odjechali. Nocą niektórzy mieszkańcy wdarli się do sklepu Freimanna, splądrowali go i obrabowali.

Biallek zaś został zmuszony przez władze do przebudowy synagogi, żeby w niczym jej nie przypominała. Władze groziły mu zburzeniem budynku. Działo się to już w 1938. Odtąd budynek synagogi służył jako magazyn.

Z wywiezionych przez esesmanów mężczyzn już nikt nie powrócił. Ich rodziny też nie pozostały długo. Musiały udać się do getta w Gliwicach albo udało się im jeszcze nieco wcześniej opuścić Wielowieś (np. siostry Hermine Pinkus i Klara Krebs, które z Wielowsi udały się do Gliwic, czy Max Eisner i jego żona Rosa, którzy tymczasem również zamieszkali w Gliwicach; wszyscy jednak oni zginęli w obozie Auschwitz-Birkenau) bądź opuścili Wielowieś jeszcze przed 1938, przed tzw. nocą kryształową.³³ Po wybuchu wojny pozostała w Wielowsi jedynie czteroosobowa rodzina Izbitzkich, Abraham i jego żona Bianka, syn Erwin i córka Recha, ale 8 czerwca 1942 została, wraz z wszystkimi pozostałymi jeszcze Żydami w powiecie Tost-Gleitwitz, wywieziona do Gliwic, a stamtąd bezpośrednio do obozu Auschwitz-Birkenau.³⁴

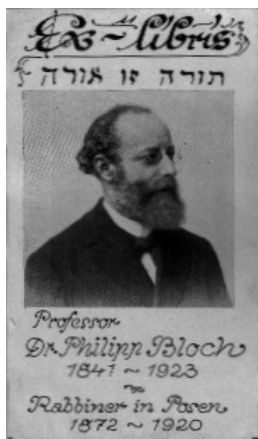
Potomkowie w Starym i Nowym Świecie

Od 1776 do [edyktu emancypacyjnego](#) rządu pruskiego z 11 marca 1812, który uznał Żydów za pełnoprawnych obywateli Prus i zrównał ich w prawach z obywatelami chrześcijańskimi, w Toszku, Ujeździe, Pyskowicach, a więc w większych miejscowościach w pobliżu Wielowsi nie było w ogóle żadnych Żydów, a jeśli już to były to bardzo odosobnione przypadki. W tym też okresie wielowiejska gmina żydowska rozkwitała, natomiast po nim

zaczęła maleć. Wielowiejscy Żydzi zaczęli odpływać do sąsiednich miast i wsi, tak że rozprzestrzenili się po całym Śląsku i poza jego granicami. Wieś, która dla kilku pokoleń stwarzała warunki pobytu i życia, teraz, w nowych warunkach powstałych po edykcie emancypacyjnym, okazała się za ciasna. Pozostali w niej jedynie ich przodkowie w swoim „domu życia”, gdzie rozegrał się pewien rozdział żydowskiej historii: krótka chwila wytechnienia w wygnańczej wędrówce niektórych dzieci narodu bezustannie szukającego swej ojczyzny.³⁵

Zanim jednak ta mała gmina żydowska na Górnym Śląsku zaczęła się kurczyć, a w końcu podzieliła tragiczny los pozostałych gmin żydowskich, może poszczycić się tym, że z rodzin jej założycieli, Blocha i Graetza (Graetzer), wywodzą się rodziny, które zyskały uznanie i sławę w Starym i Nowym Świecie.

Z rodzin, które pozostały na Starym Kontynencie, Brillling wymienia naczelnego (*der dirigierende*) lekarza wrocławskiego szpitala żydowskiego, królewskiego radcę zdrowia (*königlicher geheimer Sanitätsrat*), historyka

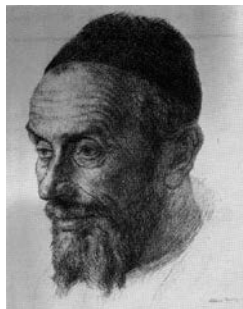

8. Philipp Bloch, *Exlibris*

medycyny, przez jakiś czas przewodniczącego zgromadzeń radnych miejskich i przez wiele lat zgromadzeń przedstawicieli gminy żydowskiej, członka Leopoldina, dr. Jonasa Graetzera (1806–1889),³⁶ znanego historyka i rabina gminy reformowanej w Poznaniu, członka Związku Liberalnych Rabinów w Niemczech, jednego z założycieli *Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums* i *Gesamtarchivs der deutschen Juden* in Berlin, autora prac o historii Żydów w Polsce, zwłaszcza w Poznaniu, dr. Philippa Blocha (1841–1923), a także młodo zmarłego, utalentowanego malarza, litografa i rysownika Alfreda Graetzera (1875–1911).³⁷ Pierwszy, jak się wydaje, z wielo-

wiejskich rabinów, Salomon Rechnitz, który zmarł 11 lipca 1815, był prawdopodobnie krewnym żyjącego mniej więcej w tym samym czasie rabina Samuela, syna Sabbatai Rechnitza, przodka przewodniczącego zarządu tutejszej gminy żydowskiej, dr. E. Rechnitza, spokrewnionego przez swoją

żonę Kröndel, córkę Samuela Isaaca w Toszku (jednego z najbogatszych Żydów około 1784), z liczną na Górnym Śląsku rodziną Ekutsch. Jego następcą był urodzony w 1768 w Kempen rabin Israel Jochem Pinschower (Israel Chajim ben Mordechai Pinschower³⁸), a ostatnim rabinem był Jehuda Löb Pinczower, znany jako „Wielowischer Landrow”, również protoplasta licznej i kwitnącej rodziny.³⁹

9. Głowa Żyda, Alfred Graetzer, 1911,

Z bardziej znanych wielowiejskich rodzin żydowskich, oprócz już wymienionych rodzin założycielskich Blocha i Graetзера, a także rodzin rabinów Rechnitza i Pinczowera, należałoby nadto wymienić rodziny: Beuthner, Böhm, Brieger, Chotzen, Fränkel, Friedländer, Gatzmann, Kaiser, Katz, Kosterlitz, Moeller, Orgler, Pheil, Riesenfeld, Schindler, Schlesinger, Schönwalder, Schwarz, Silbermann, Stein, Steinitz, Tallat (Tallert), Werner.⁴⁰

Pośród Żydów, którzy urodzili się w Wielowisi i z niej wyemigrowali częściowo na skutek szykan w czasach rządów austriackich, m.in. ustawy dotyczącej małżeństw,⁴¹ częściowo na skutek wydanych w czasach pruskich ustaw dotyczących osiedlania się, częściowo na skutek gospodarczo niekorzystnej sytuacji,⁴² największymi osiągnięciami na polu gospodarczym, społecznym i politycznym może poszczycić się rodzina Gratzów, której dwaj synowie, Barnard i Michael, wyemigrowali najpierw do Anglii, a następnie do Ameryki.

Barnard (Issachar Ber, ale też Beer, Bär) urodził się około 1737 w Wielowisi (Langendorf), która wówczas wraz z Królestwem Czech, w tym też Górnym Śląskiem, znajdowała się pod władzą Habsburgów, a zmarł 20 kwietnia 1801 w Baltimore, Maryland. Natomiast Michael (Jehiel [Ye-hiel]), młodszy brat Barnarda, urodził się około 1739 również w Wielowisi, a zmarł 8 września 1811 w Filadelfii, Pensylwania.⁴³

Ich dziadkiem był rabin Jonathan Bloch, a ojcem Shlomo Zalman. Choć Shlomo Zalman (zapisywane też w formie Solomon [Shelomo] Zalman) był synem lidera wielowiejskiej wspólnoty żydowskiej, to jednak jego także dotykały surowe restrykcje ograniczające życie Żydów. Pod koniec XVII w. udał się zatem do polskiej miejscowości Grodzisk (niem.

Grätz, obecnie Grodzisk Wielkopolski),⁴⁴ położonej na zachód od Poznania, w poszukiwaniu lepszych warunków. Wkrótce jednak ziemie wielkopolskie stały się areną działań wojennych⁴⁵ i Shlomo Zalman, uciekając przed prześladowaniami Żydów, które wybuchły na skutek kolejnych wstrząsów, powrócił do Wielowisi na początku XVIII w., ożenił się⁴⁶ i miał czterech synów i dwie córki. Barnard i Michael byli najmłodszymi. W latach 40. XVIII w. zmarli Shlomo Zalman i jego żona, pozostawiając Barnarda, Michaela i ich niezamężną siostrę pod opieką ich starszych braci Hayima i Jonathana. Byli oni dostawcami napojów alkoholowych, Hayim w Tworogu, a Jonathan w Strzelcach Wielkich (Gross-Strehlitz, obecnie Strzelce Opolskie), a zatem w miejscowościach w pobliżu Wielowisi. Było to jedno z niewielu dochodowych zajęć dostępnych dla Żydów. Ekskluzywną i drogą licencję można było uzyskać tylko dzięki patronatowi miejscowych właścicieli ziemskich. Licencja umożliwiła dostarczanie alkoholu na danym obszarze i chroniła przed konkurencją. Stosunkowo bezpieczne źródła utrzymania Hayima i Jonathana zobowiązały ich do troski nie tylko o powierzone im opiece rodzeństwo, ale także ich dalszą rodzinę, w tym rodzinę ich siostry Gittel, która wyszła za mąż za swojego kuzyna Jonathana Blocha, mającego kilkoro rodzeństwa. Więzy między Gratzami i Blochami okazały szczególnie ważne dla Barnarda i Michaela Gracza, kiedy ostatecznie opuścili Wielowieś.

Zanim się jednak na to zdecydowali, wpieryw ich kuzyni przyłączyli się około lat 40. XVIII w., już po wcieleniu ziem śląskich do Królestwa Prus, do rzeszy środkowoeuropejskich Żydów szukających dogodniejszych warunków życia na Zachodzie. Solomon Bloch osiedlił się w Londynie, gdzie założył firmę handlową, a jego brat Jakub (Jacob) udał się do Filadelfii.⁴⁷ Obaj przybrali też w tym czasie nazwisko Henry. Kilka lat później za nimi wyruszyli ich młodszy kuzyni, Barnard i Michael.

Działalność gospodarcza

Barnard Gratz opuścił Wielowieś w 1748, udając się do Londynu przez Holandię. Żadne z zachowanych źródeł nie uwzględnia czasu spędzonego w Londynie. Do Filadelfii przybył 1754 i przejął stanowisko kuzyna Jaku-

ba Henry'ego jako urzędnik żydowskiego kupca [Davida Franksa](#). Barnard przybył do Filadelfii wyposażony w znajomość angielskiego i umiejętności w zakresie księgowości. Jest prawdopodobne, że umiejętności te nabył podczas swego pobytu w Londynie i dzięki pomocy Solomona Henry'ego; być może odbył odpowiednie szkolenie z zakresu księgowości w zakładzie Henry'ego.

Michael opuścił Wielowieś w 1750, udając się do Berlina, gdzie znalazł zatrudnienie u Itzika i Mosesa Riesa, potomków założyciela społeczności żydowskiej w Berlinie i właścicieli jednej z najstarszych żydowskich firm w mieście. W 1752 Michael opuścił Berlin, udając się najpierw do Amsterdamu, następnie Londynu, a stamtąd około 1753 do Indii Wschodnich. Niewiele jest informacji z czasu jego pobytu w Indiach Wschodnich, ale już w 1759 dołączył do Barnarda w Filadelfii.

David Franks, u którego Barnard znalazł zatrudnienie, był potomkiem kupieckiej rodziny, której sieć handlowa łączyła Londyn, Nowy Jork, Filadelfię i porty na Karaibach. Franks był właścicielem statku i sprowadzał towary z Europy, Indii Wschodnich i innych brytyjskich kolonii, a nadto zajmował się handlem z Indianami, spekulacjami ziemią i zaopatrywał armię brytyjską w żywność i inne towary. Barnard zaś zdobywał przy nim cenne doświadczenie w zakresie nie tylko handlu miejscowego, na terenie miasta Filadelfii, ale też atlantyckiego i indyjskiego. Poza tym miał możliwość poznać liczną grupę kupców i handlowców, współników Franksa, co istotnie ułatwiło mu rozpoczęcie i prowadzenie własnej działalności handlowej.

David Franks poświęcał w czasie, gdy przybył Barnard, wiele uwagi możliwościom handlowym, jakie otwierały się na zachodnich terenach. Dzięki krewnym osiadłym w Londynie i własnej flocie był dobrze przygotowany do importu towarów oczekiwanych w handlu z Indianami i eksportu futer i skór. Jego kolega [Joseph Simon](#), żydowski kupiec, pomógł mu znacznie poszerzyć związki handlowe, służąc jako pośrednik między Franksem a osadnikami na zachodnich rubieżach kolonii Pensylwanii. Dobrze rozwijający się handel z osadnikami i Indianami został powstrzymany na skutek wybuchu wojny siedmioletniej⁴⁸ między Brytyjczykami i Francuzami, którzy rywalizowali o dominację w tym regionie. Niemniej dzięki rela-

10. Trzydzieście kolonii brytyjskich, rezerwat Indian, linia proklamacyjna 1763

i Barnard zaproponował, żeby Michael objął stanowisko po nim w firmie Franksa. I tak się stało.

Michael objął posadę po swym bracie, ale nie powtórzył jego uciążliwej drogi do samodzielności. Jego przedsięwzięcia w Indiach Wschodnich musiały okazać się intratne, bo przed opuszczeniem Londynu w testamencie zostawił swoim krewnym 150 funtów szterlingów (obecnie 7000 dolarów), poza tym zdeponował u swego kuzyna Solomona Henry’ego towary do sprzedaży, a nadto sam zabrał z sobą w podróż pierścionki, kapelusze, złote guziki i wiele innych przedmiotów, które od razu zaczął sprzedawać miejscowej ludności. Pracując u Davida Franksa, importował towary i rozsyłał je statkami do Georgii, Nowego Jorku, Halifaksu, Gwadelupy, Saint Kitts i Londynu.

Gdy bracia Gratz rozwijali swe przedsiębiorstwa handlowe, nawiązywali kontakty, które z czasem rozszerzyły się na inne kolonie, i współpracowali nie tylko ze środowiskami żydowskimi w Filadelfii i w jej okolicach, ale też z nieżydowskimi. Szczególnie dobrze oraz obiecująco wówczas rozwijający się handel z Indianami⁴⁹ został jednak wkrótce po niedawnej wojnie siedmioletniej przerwany na skutek rewolty, jaką plemiona indiańskie podniosły przeciwko brytyjskiemu panowaniu w Ameryce Północnej

z Franksem i Simonem ziemię zachodnie staną się w przyszłości głównym terenem handlowych przedsięwzięć Barnarda.

Barnard, pracując u Franksa, zawierał na własną rękę drobne transakcje handlowe, sprzedając towary nabyte na kredyt bądź za gotówkę. W końcu, w 1759, zrezygnował z posady u Franksa i otworzył sklep w Filadelfii z tekstyliami, artykułami gospodarstwa domowego i biżuterią, które zamawiał w Londynie u [Mosesa Franksa](#), brata Davida Franksa. Tak się przypadkowo złożyło, że w 1758 Michael powrócił do Londynu z Indii Wschodnich

11. Na sławnej radzie plemion indiańskich, która odbyła się 28 kwietnia 1763, Pontiak nawołuje do powstania przeciwko Brytyjczykom

(1763–1766), zwanej [powstaniem Pontia](#) od jej głównego przywódcy Pontia, wodza plemienia Ottawa z rejonu Wielkich Jezior. Ponieważ znacznie się zmniejszyły perspektywy handlowe na zachodnich rubieżach, Barnard i Michael nawiązali kontakty ze społecznościami żydowskimi w Nowym Jorku i Newport w stanie Rhode Island, a poprzez nie z żydowskimi środowiskami kupieckimi na Jamajce i Curaçao.⁵⁰

Po wojnie siedmioletniej amerykańska gospodarka znalazła się w stagnacji, którą pogłębiały nadto ustawa o cukrze⁵¹, ustawa o znaczkach skarbowych, nazywana też ustawą o opłacie stempłowej⁵², i ustawa o walucie⁵³. Bracia Gratz utrzymali się jednak na powierzchni. W 1765 wraz wieloma obywatelami Filadelfii podpisali [Resolucję antyimportową](#) (rezolucję antyimportową), protestując w ten sposób przeciwko ustawie stempłowej, chociaż można się było obawiać, że zerwanie handlu z Anglią może niekorzystnie wpłynąć na ich działalność. Biznesowe przedsięwzięcia Gratzów w Indiach Zachodnich,

12. Fragment listy z podpisami, także Michała Gracza i Barnarda Gracza, pod rezolucją antyimportową obywateli Filadelfii, 1765

w tym współpraca z braćmi Rodrigueza Mirandy, oraz ich komercyjne kontakty z Mosesem, bratem Isaaca Adolphusa, na Jamajce, zwiększały ich dochody przez jakiś czas. Przez kilka lat Gratzowie wysyłali na Karaiby lokalne produkty, w tym jabłka, ziemniaki, mąkę, masło i indiańską kukurydzę. Wydarzenia polityczne jeszcze raz doprowadziły do komplikacji i stopniowo spowolniły ich transakcje z kolegami z Curaçao. Pod koniec dekady silna konkurencja na rynku Indii Zachodnich zmniejszyła ich dochody i ich działalność zaczęła się kurczyć. Nadal jednak prowadzili działalność w portach Ameryki Północnej, w tym w Nowym Jorku, Newport,

Nowym Orleanie i Quebecu, dokąd wysyłali stale rozszerzającą się gamę towarów, w tym gwoździe, kosy, cukier, melasę, bawełnę, mydło, kawę, smołę.

Po zakończeniu wojny siedmioletniej w 1763 Francuzi odstąpili Wielkiej Brytanii prawie całą Nową Francję. Chociaż podpisana przez króla Jerzego III [Królewska Proklamacja z 1763](#), zabraniała osiedlania się po zachodniej stronie linii wyznaczonej wzdłuż Appalachów, to jednak wejście na te tereny, stanowiące Rezerwat Indian, stwarzało nowe możliwości dla takich kupców i handlowców jak Gratzowie. W drugiej połowie lat 60. XVIII w. handel z Indianami i spekulacje ziemią ożywiły się. Wciąż wzrastająca liczba osadników zasiedlających ziemie coraz dalej na zachód, zachęcała spekulantów do kupowania ogromnych połaci ziemi z zamiarem podzielenia ich na mniejsze działki i odsprzedania osadnikom z zyskiem. Spekulanci mieli nadzieję, że rząd brytyjski przestanie w końcu egzekwować zakaz osiedlania się. Co więcej spodziewano się, że prowincja Illinois zostanie wyjęta z tego zakazu, ponieważ francuscy osadnicy już osiedlili się wzdłuż Missisipi. Gratzowie, nie zaniebując handlu z koloniami, włączyli się w tę zachodnią gorączkę kupowania ziemi, służąc jako agenci ziemscy kilku osobom, w których gronie znaleźli się m.in. George Croghan, jego przyrodni brat kapitan Edward Ward, który mieszkał w Pittsburghu, i William Murray, i otrzymując prowizje od sprzedanych działek. W 1765 Bernard i Michael dołączyli do grupy dwudziestu dwóch inwestorów, którzy byli zainteresowani zakupem ziemi wzdłuż rzeki Missisipi. Realizacja tego planu musiała jednak na pewien czas zostać wstrzymana. Tymczasem Gratzowie stanęli przed szansą zakupu własnej ziemi, gdy w 1767 Michael nabył ziemię razem z Levy Andrew Levy w Bedford w Pensylwanii. Zaczęli także dostarczać towary zachodnim handlarzom, w tym George'owi Croghanowi, Williamowi Trentowi i Williamowi Murray'owi, który miał sklepy w Kaskaskia i Forcie Chartres w prowincji Illinois. Wkrótce założyli oddział w Pittsburghu, w centrum handlu futrami, aby efektywniej zaopatrywać swoich partnerów w towary, i coraz więcej uwagi i czasu poświęcali rozwijającej się zachodniej Pensylwanii.

W 1768 Barnard i Michael, po okresie luźnej współpracy i w obliczu nowych wyzwania oraz szans rozwoju swego biznesu, zawiązali spółkę,

B.&M.Gratz. Odtąd jeden z nich przebywał w Filadelfii, by na miejscu zarządzać spółką, a drugi podróżował w sprawach służbowych. W 1769 Barnard udał się do Londynu, gdy kuzyn Gratzów, Solomon Henry, który zajmował się ich sprawami w Londynie, przekazał im wiadomość, że przestaje się angażować w działalność poza Londynem, ponieważ poniósł wielkie straty. Gratzowie musieli zatem nawiązać współpracę z innymi kupcami w Londynie, chcąc utrzymać poziom swego transatlantyckiego handlu, a nawet go podnieść, bo [Benjamin Franklin](#), jako przedstawiciel grupy spekulantów ziemskich, grupy [Vandalia](#), udał się wówczas (1768) do Londynu, by przedstawić Radzie Handlu ([Board of Trade](#)) propozycję zniesienia zakazu osiedlania się na zachodnich ziemiach.

Gdyby Rada zaakceptowała propozycję Franklina, to przed Gratzami otworzyłyby się nowe możliwości handlu zachodniego. Mimo kilkumiesięcznych starań i nadziei na współpracę z bratem i synem Davida Franksa, bogatymi kupcami londyńskimi, musiał z niczym powrócić do Filadelfii z powodu narastającego w koloniach sprzeciwu wobec imperialnej polityki Londynu, znajdującego wyraz w ogłaszanych przez nie rezolucji antyimportowych oraz w obawach londyńskich kupców i kapitanów statków przed ryzykiem związanym z tego rodzaju współpracą.

13. *Vandalia, nazwa i położenie planowanej kolonii brytyjskiej*

Pomimo trudności Barnarda w Londynie interesy komercyjne Gratzów były ogólnie korzystne. Michael zainwestował w swój pierwszy statek, Wschodzące Słońce, w 1770. Ich zachodnie interesy rozkwitały mimo rezolucji antyimportowych. W latach 1770–1773 Gratzowie i ich wspólnicy dostarczyli kupcom Williamowi Murrayowi i [Jamesowi Rumseyowi](#) w Illinois towary o wartości 30 000 funtów szterlingów. Dostarczali także towary dla George’a Croghana, którzy zadłużył się u nich na 16 000 funtów szterlingów. Croghan był jednak właścicielem ogromnych terenów, których choć znaczna część leżała poza linią ustaloną mocą proklamacji w 1763

(*Proclamation Line of 1763*), to jednak nadal nie ustawały naciski Benjamina Franklina i grupy Vandalia na Parlament Brytyjski, by uznał zakup milionów akrów ziemi, które wynegocjowano z przedstawicielami plemion indiańskich w traktacie zawartym w [Fort Stanwix](#) (1768) jako odszkodowanie za straty poniesione podczas ataków Indian w latach 1754 i 1763. Gdyby tak się stało Croghan mógłby sprzedać swą ziemię albo przenieść tytuł ich własności i w ten sposób spłacić swoje długi wobec Gratzów oraz innych wierzycieli. Grupa Vandalia była konsorcjum kupców w Pensylwanii, w tym żydowskich kolegów Gracza, Davida Franksa i Josepha Simona, oraz ich niedawnych współpracowników George'a Croghana i Williama Trenta, którzy stracili towary w tych atakach, a także wspóln inwestorów oraz zwolenników tych starań, jak [William Franklin](#), syn Benjamina Franklina, i [Thomas Walpole](#), członek parlamentu. Oczekiwania, że rząd brytyjski pozwoli na założenie nowej kolonii, Vandalia, ożywił też plan z 1765 zakupu ziemi w Illinois, w którego realizację byli również zaangażowani bracia Gratzowie i który w latach 70. XVIII w. był negocjowany z indiańskimi plemionami Illinois.

Plan ten pokrzyżowały roszczenia konkurencyjnych grup spekulantów, a nawet rządu brytyjskiego, do tych samych ziem leżących na zachód od „linii proklamacyjnej”, także w Dolinie Ohio, gdzie ziemię miał George Croghan, dłużnik Gratzów. Sytuację nadto komplikował sprzeciw wobec dalszej kolonizacji plemion indiańskich, które zostały pozbawione ziem po wschodniej stronie „linii proklamacyjnej”, a same zostały zepchnięte poza nią, oraz poczynania „dzikich” osadników, którzy nie licząc się ani z prawami Indian, ani nie dbając o „linię proklamacyjną”, zaczęli uprawiać ziemię, na której się osiedlili, czy wreszcie roszczenia przez Wirginię prawa do całej doliny rzeki Ohio. W końcu rząd brytyjski, obawiając się konfliktu z Indianami, podjął kroki zapobiegające dalszej kolonizacji.

Gratzowie nigdy nie dali wyrazu swemu stanowisku w sprawie narastających napięć z Wielką Brytanią i jest prawdopodobne, że nie było ono jednoznaczne, jak wielu innych Amerykanów. Z jednej strony, opór wobec Wielkiej Brytanii był w ich interesie jako spekulantów ziemią, z drugiej strony embarga handlowe, które poparli swymi podpisami, szkodziły ich kupieckim interesom.⁵⁴ W przeciwieństwie jednak do wielu kupców w Fi-

ladelfii, których firmy w tych latach ponosiły straty, Gratzowie prowadzili dalej swoją działalność, sprowadzając towary na rynki lokalne i zachodnie, nawiązując kontakty handlowe z Wirginijczykami, m.in. dostarczając wraz z Josephem Simonem z Lancaster, teściem Michaela, zaopatrzenie dla oddziałów Wirginii, które stacjonowały w Dolinie Ohio do radzenia sobie z ciągłymi tarciami między Indianami a osadnikami.

Chociaż konta Gratzów nadal wykazywały salda dodatnie, to jednak sytuacja była trudna, bo w koloniach brakowało gotówki i ściąganie należności za dostarczone towary było uciążliwe i czasochłonne. Podczas lobbowania delegatów Wirginii na [Kongresie Kontynentalnym](#) w 1776 w Filadelfii, Gratzowie podpisali, w celu uregulowania należności od kolonii za dostarczone towary, umowę z delegatami z Wirginii o zaopatrzeniu oddziałów wirginijskich walczących w wojnie niepodległościowej.

[Wojna niepodległościowa](#), która rozpoczęła się w 1775, przerwała przedsięwzięcia Gratzów i ich wspólników na ziemiach zachodnich, co zmusiło ich do podjęcia nowych, stosownych do czasów wojennych, wyzwań. Michael przyłączył się do grupy wirginijskich wspólników, zaangażowanej w nabycie statków, które zostały zajęte przez Brytyjczyków w czasie wojny i wystawione na aukcji w Fredericksburgu. Wraz ze swoim wspólnikiem, Henrym Mitchellem, kupił słupy Olive i Speedwell. Oprócz tego Michael miał w tym czasie w budowie też brygantynę, Industry, i był współwłaścicielem Success z [Robertem Morrisem](#), sygnatariuszem *Deklaracji Niepodległości*⁵⁵, *Artykułów Konfederacji*⁵⁶ i *Konstytucji*⁵⁷ i finansistą wojny o niepodległość, oraz z dwoma innymi sygnatariuszami *Deklaracji Niepodległości*. Barnard i Michael byli nadto akcjonariuszami jeszcze kilku innych statków. Ponadto David Franks, wcześniej ich pracodawca, a teraz wspólnik, w sytuacji, gdy miejscowi dostawcy i rolnicy przestali sprzedawać produkty Brytyjczykom, zmuszając ich do importowania żywności z Wielkiej Brytanii, uzyskał od Kongresu Kontynentalnego pozwolenie na dostarczanie kosztem Korony zaopatrzenia dla żołnierzy brytyjskich przetrzymywanych jako więźniowie. Franks, chcąc sprostać skomplikowanemu zadaniu zaopatrzenia setek żołnierzy brytyjskich i heskich, przetrzymywanych w obozach Pensylwanii, Maryland i Wirginii, był zmuszony korzystać

z wielu wspólników oraz kontrahentów. Gratzowie byli odpowiedzialni za zamawianie dużych ilości ubrań, świec, tytoniu i mydła.

W 1778, gdy Armia Kontynentalna⁵⁸ zajęła tereny północno-zachodnie, Wirginia przejęła kontrolę nad całym tym regionem i zaczęła odrzucać roszczenia do ziem zakupionych prywatnie. Bezpośrednio i pośrednio dotyczyło to także interesów Gratzów. Uczestnicy w [Illinois Company](#), w której udziały mieli też Gratzowie, i [Wabash Company](#) nie ustawały w staraniach, by przekonać rząd amerykański do potwierdzenia ich roszczeń do prawa własności ziemi. Wielu inwestorów miało udziały w obu spółkach i łączyło wysiłki w wywieraniu nacisku w tej sprawie na rząd. Barnard Gratz został sekretarzem tych wspólnych starań. W nadziei, że Kongres zajmie stanowisko na ich korzyść, grupa włączyła do grona swych członków wiele wpływowych osób, w tym prawnika [Jamesa Wilsona](#), nadinspektora finansów w Stanach Zjednoczonych Roberta Morrisa, różne osobistości wojskowych i francuskich dyplomatów. Zaczęła także przygotowywać się do zakładania miast na zachodnich ziemiach.

Na początku lat 80. XVIII w. wydawało się, że Gratzowie będą mogli w końcu czerpać jakieś zyski ze swych inwestycji ziemskich. Oczekiwania te były związane ze staraniami obydwu kompanii, przejęciem przez amerykańskie siły kontroli nad północno-zachodnim regionem i oznakami ożywienia handlu z Indianami. Sytuacja wyglądała na tyle obiecująco, że Gratzowie wznowili swoją działalność w Pittsburgu w 1780, nawiązali stosunki z oficjalami, którzy mogli zwiększyć możliwości ich działania, np. z pułkownikiem [Johnem Gibsonem](#), który prowadził handel z Indianami i w 1781 został dowódcą oddziałów Ohio. Brak jednak gotówki oraz niestabilność waluty kontynentalnej utrudniały prowadzenie działalności handlowych i uzyskiwanie należności za dostarczone towary, np. ponad 1425 funtów szterlingów za towary dostarczone ekspedycji generała George'a Clarka do Detroit, bo władze Wirginii chociaż finansowały tę ekspedycję, to jednak nie chciały uznać długów Clarka wobec Gratzów i Gibsona (dług ten został uregulowany w 1784 certyfikatami tytoniowymi).

Długi handlowe i niepewne roszczenia prawa własności co do ziem zachodnich nie były jedynymi kłopotami Gratzów. Po rewolucji gospodarka amerykańska osłabła. Dokąd amerykańskie kolonie były częścią Imperium

Brytyjskiego, kupcy czerpali korzyści z brytyjskiej polityki, która zapewniała im dostęp do towarów brytyjskich i zachodnioindiańskich. Teraz, po rewolucji, Brytyjczycy zaczęli prowadzić protekcyjną politykę handlową i nie podejmowali negocjacji w sprawie zawarcia jakiejś umowy handlowej ze Stanami Zjednoczonymi. Spadająca wartość waluty kontynentalnej i brak gotówki sprawiły, że dłużnicy nie byli w stanie spłacić swych długów zaciągniętych u zagranicznych wierzycieli, co zmuszało kupców do ograniczania swych przedsięwzięć i pilnej potrzeby ściągania długów od tych, wobec których sami byli wierzycielami. W latach 80. i 90. XVIII w. Gratzowie większość czasu poświęcali wysiłkom uregulowania swoich finansów i potwierdzenia swoich roszczeń do ziem na zachodzie. Ich nierozwiązane trudności finansowe były powiązane z interesami wielu ich długoletnich współpracowników, w tym Davida Franksa i jego rodziny, Josepha Simona, George'a Croghana, tak że czuli się odpowiedzialni za uporanie się nie tylko ze swoimi trudnymi problemami finansowymi oraz handlowymi, ale także innych, chociażby George'a Croghana, który zmarł w 1782, pozostawiając niespłacone długi i rozległe nieruchomości, a Gratzowie zostali wyznaczeni na wykonawców jego testamentu.

Chociaż Gratzom nie udało się, mimo wielkich starań, pozyskać potwierdzenia swoich roszczeń do ziem zachodnich, to jednak czerpali korzyści z innych przedsięwzięć gruntowych w Pensylwanii i zachodniej Wirginii. Poza tym nadarzyła się okazja do pośredniej spekulacji sprzedażą ziemi dzięki wydawanym przez niektóre państwa i rząd federalny certyfikatami gruntowym weteranom wojny o niepodległość jako rekompensatę za ich służbę. Weterani nie byli zainteresowani ziemią na terenach zachodnich, natomiast potrzebowali pieniędzy. I tak rozwinął się rynek certyfikatami. Speculanci nabywali od weteranów po niskiej cenie certyfikaty, a następnie po wyższych cenach sprzedawali je osadnikom.

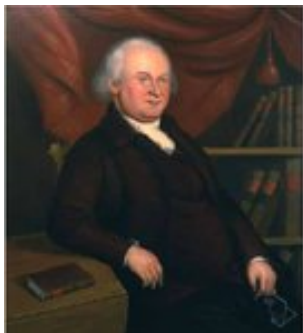
Barnard i Michael po wojnie o niepodległość stopniowo wycofują się zawierania transakcji handlowych i do 1799 z prowadzenia działalności gospodarczej. Najstarsi synowie Michaela, Szymon i Hyman, przejmują interesy nie tylko swego ojca, ale i wiele przedsięwzięć, którymi był zainteresowany ich wujek, Barnard.

Status społeczny, biznesowe i rodzinne więzi

Gratzowie przybyli do Nowego Świata z pierwszą falą emigracji Żydów z terenów niemieckich – Żydów aszkenazyjskich⁵⁹. Dotąd, czyli do początków XVIII w., w świecie atlantyckim przeważali Żydzi sefardyjscy⁶⁰, którzy rozproszyli się po świecie wskutek działań inkwizycji i edyktu z 1492⁶¹, nakazującego wypędzenie Żydów z Królestwa Hiszpanii i jej posiadłości, i osiedlali się, wykorzystując ekspansję europejską w XVI i XVII w., w koloniach hiszpańskich, portugalskich, holenderskich i później brytyjskich. Rozproszenie członków rodzin i ich znajomych ułatwiało prowadzenie działalności gospodarczej w najdalszych zakątkach świata. W porównaniu z innymi społecznościami żydowskimi w Nowym Świecie społeczność żydowska Filadelfii, do której przyłączyli się bracia Gratzowie pod koniec XVII w., rozwinęła się stosunkowo późno. Dominowali w niej Żydzi aszkenazyjscy, różniący się kulturowo od Żydów sefardyjskich, niechętnie przez nich akceptowanych, ale mogących służyć przykładem tworzenia sieci i strategii handlowych do optymalizacji możliwości komercyjnych.

Relacje biznesowe braci Gratzów nie ograniczały się do ich krewnych i społeczności żydowskiej (wspomniani kuzyni Solomon i Jacob Henry, David Franks, jego ojciec Jacob Franks, jego bracia Moses i Naphtali, jego wujowie i kuzyni, wspólnicy Joseph Simon, Levy Andrew Levy i wielu innych żydowskich kupców i handlarzy, którzy przybyli do Pensylwanii i innych kolonii mniej więcej w tym czasie co oni), ale rozciągały się także na chrześcijańskich osadników przybyłych z południowo-zachodnich terenów Europy w XVIII w. oraz osiadłych w małych miasteczkach i na terenach wiejskich niemieckich osadników, czemu sprzyjały język jidysz⁶², dorastanie w środowisku konfesyjnie zróżnicowanym i nawyk, mimo ogólnego antyżydowskiego nastawienia i restrykcyjnych wobec Żydów ustaw prawnych, utrzymywania i pielęgnowania bliskich czy choćby poprawnych relacji sąsiedzkich między żydowskimi i chrześcijańskimi mieszkańcami tych samych miast i wsi.

Bracia Gratzowie umacniali swoje gospodarcze relacje żeniąc się z krewnymi swoich handlowo-kupieckich sieci. Barnard poślubił Richeę Mears w 1790, córkę kupca Samsona Mearsa z Nowego Jorku. Dzięki temu mał-

14. Barnard Gratz

15. Michael Gratz

żeństwu Barnard został krewnym żony Josepha Simona, Rosy Bunn, kuzynki Mears, której siostra wyszła za mąż za innego kupca filadelfijskiego, Matthiasa Busha. Więzy między tymi rodzinami zacieśniły się jeszcze bardziej, gdy Michael poślubił w 1769 córkę Josepha Simona, Miriam.

Związki handlowo-kupieckie ze środowiskiem żydowskim, chociaż nie jedyne, bo stale rozszerzane na inne, były gwarancją korzyści nie tylko ekonomicznych. Utrzymywanie więzi ze środowiskiem żydowskim umożliwiało podtrzymywanie i umacnianie swej wiary i pielęgnowanie swej kultury. Wspólne dziedzictwo łączyło aszkenazyjskich imigrantów nawet wtedy, gdy rozluźniały się relacje ekonomiczne.

Gdy Gratzowie przybyli do Filadelfii nie było w niej synagogi, a wspólnoty żydowskiej zaledwie zaczątki. Za [cmentarz żydowski](#) służyła parcela, którą w późnych latach 30. XVIII w. kupił Nathan Levy, wujek i partner Davida Franksa, zmarły kilka miesięcy przed przybyciem Barnarda Gracza do Filadelfii. Na modlitwę gromadzono się w latach

16. Cmentarz gminy żydowskiej w Filadelfii, na którym spoczywają wybitni Amerykanie, m.in. Michael Gratz, Jacob Gratz, Rebecca, żydowscy żołnierze wojny rewolucyjnej, wojny 1812 i wojny niepodległościowej. Cmentarz przestał być miejscem pochówku od 1886.

50. XVIII w. w domu na Sterling Alley, chociaż nie potwierdzają tego żadne z zachowanych źródeł. Dopiero w 1761 filadelfijska wspólnota żydowska postarała się o zwój Tory, pożyczając go od gminy nowojorskiej, a w 1771 została formalnie powołana do istnienia gmina żydowska z domem modlitwy na Cherry Alley i podjęto starania o zakup Tory.

W tym też mniej więcej czasie bracia Gratzowie osiągnęli już pewną pozycję społeczną i zawodową i byli ważnymi członkami tej małej gminy. Michael zorganizował zakup modlitewników, *jad*, czyli przyrzędu liturgicznego w formie pałeczki z zakończeniem w kształcie dłoni, ułatwiającego wskazywanie i czytanie fragmentów Tory, *rimonin*, czyli ozdobnego zwieńczenia dwóch drążków, na które nawijany jest pergaminowy zwój Tory.

17. Congregation Mikveh Israel, czyli Mikveh Israel synagogue, oficjalnie Kahal Kadosh Mikveh Israel (Święta Wspólnota Nadziei Izraela) z 1976 ([źródło](#))

Natomiast Barnard położył kamień węgielny pod pierwszą synagogę wspólnoty w Filadelfii na Cherry Alley w 1771, która określiła się jako [The Congregation of Mikveh Israel](#) (Święta Wspólnota Nadziei Izraela) w 1773, i był pierwszym zarejestrowanym przewodniczącym, czyli *parnas*, tej gminy, trzeciej jaka powstała w Stanach Zjednoczonych. W 1773, gdy Barnard był przewodniczącym (*parnas*), a Michael członkiem zarządu gminy, podjęto zobowiązanie wpłacania przez członków zarządu corocznie

na potrzeby synagogi i gminy 10 funtów szterlingów (obecnie około 580 dolarów). Tymczasem wspólnota szybko się powiększała w czasach rewolucji niepodległościowej, ponieważ wielu członków żydowskiej wspólnoty Nowego Jorku przeniosło się do Filadelfii, aby uciec przed brytyjską okupacją. W 1782 Barnard Gratz wraz z kolegą został zobowiązany do znalezienia większego budynku, w którym można by oddawać cześć Bogu. Gratzowie, którzy wspólnie przekazali na budowę nowej synagogi 114 funtów szterlingów, zachowali przywódcze pozycje w gminie przez całe swe życie, a następną generacją Gratzów przejmowała ich stery.⁶³

Krótkie małżeństwo Barnarda Gracza było naznaczone bolesnymi przeżyciami. Jego córka Frances zmarła w wieku niemowlęcym około 1762, a jego żona Richea około 1763, pozostawiając go z córką Rachelą. Michael poślubił Miriam Simon, która opiekowała się Rachelą, córką Barnarda, podczas jego służbowych podróży. Michael i Miriam Gratzowie mieli dwanaścioro dzieci, z których dziesięcioro dożyło wieku dorosłości: Frances Gratz Etting (1771–1852)⁶⁴, Simon (1772–1839)⁶⁵, Richea Gratz Hays (1774–1858), Hyman (1776–1857)⁶⁶, Sarah (1779–1817), Rebecca (1781–1869)⁶⁷, Rachel Gratz Moses (1783–1823), Joseph (1785–1858), Jacob (1789–1869)⁶⁸ i Benjamin (1792–1884)⁶⁹.

18. *Hyman Gratz*

19. *Rebecca Gratz*

Dzieci Barnarda i Michaela Gracza podążały ścieżką podobną do tej, którą obrali ich rodzice. Dwaj najstarsi synowie Michaela, Simon i Hyman, uczyli się biznesu u swojego dziadka, Josepha Simona, z Lancaster, pracu-

jąc u niego jako urzędnicy. Gdy nabrali doświadczenia, zaczęli przejmować różne działy biznesu Barnarda i Michaela, a następnie założyli własną spółkę. Gdy ich młodsi bracia, Joseph, Jacob i Benjamin, osiągnęli pełnoletność, zostali zaangażowani w firmie Simon Gratz & Co.

Córka Barnarda, Rachel, i trzy córki Michaela, Frances, Richea i Rachel, wyszły za mąż za synów żydowskich wspólników Barnarda i Michaela. Z synów Michaela tylko dwóch się ożeniło, mianowicie Simon i Benjamin, ale nie z Żydówkami. Niewiele wiadomo o żonie Simona, Mary Smith, natomiast Benjamin poślubił Marię Cecil Gist, która była wnuczką pułkownika [Christophera Gista](#), przyjaciela [George'a Washingtona](#), i pasierbicą [Charlesa Scotta](#), gubernatora Kentucky. Małżeństwo to wprowadziło Beniamina do znakomitej rodziny, ale nie żydowskiej. Po śmierci swej żony Benjamin ożenił się z jej siostrzenicą Anną Boswell Shelby.

Gdy bracia Barnard i Michael Gratzowie przybyli do kolonialnej Ameryki, zostali uwolnieni od barier, które krępowały Żydów na Starym Kontynencie. Tu mogli mieszkać, gdzie chcieli, i swobodnie uczestniczyć we wszystkich dziedzinach życia – społecznej, ekonomicznej i kulturowej. Jedyna przeszkoda, która utrzymywała się do końca lat 80. XVIII w., mianowicie niemożność piastowania urzędów politycznych z racji obowiązku składania przy ich objęciu chrześcijańskiej przysięgi, została zniesiona przez konstytucję Stanów Zjednoczonych (1789) zapewniającą wolność religijną i ustawę przyjętą w Pensylwanii w 1790, która uchylała religijne kwalifikacje do piastowania urzędu publicznych.⁷⁰

Barnard i Michael Gratz, przybywszy jako biedni imigranci, wspięli się po drabinie społecznej Filadelfii, dołączając do wykształconej klasy średniej. Ich dzieci zdobyły wykształcenie, a niektóre z nich stopnie naukowe⁷¹. Cieszyli się przyjaźnią ze swoimi nieżydowskimi rówieśnikami i wraz ze swymi wspólnikami i kolegami znaleźli się w gronie inwestorów, dyrektorów i administratorów instytucji mających na celu rozwój infrastruktury (kanały, mosty, drogi i banki) młodej republiki, a także uczestniczyli w takich kulturalnych i dobroczynnych organizacjach, jak [Ateneum w Filadelfii](#) czy [Pennsylvania Institution for the Deaf and Dumb](#).

Powyżej opisane dzieje braci Barnarda i Michaela Gratz w Nowym Świecie, poprzedzone zwięźle ujętą historią osiedlenia się Żydów w Wielowśi, która dobiegła kresu w 1942, można w każdym aspekcie uznać jedynie za krótki zarys ich biografii niezwykle bogatych w wydarzenia. Potomkowie rabina Jonathana Blocha, których na ziemi górnośląskiej spotkał tragiczny los, w Nowym Świecie odnieśli niebywały sukces, a wiele przedsięwzięć, które było dane im zapoczątkować względnie w których mogli uczestniczyć, do dnia dzisiejszego trwa i przynosi korzyści nie tylko społeczności żydowskiej. Po skromnych początkach wielowiejskiej gminy żydowskiej na ziemi górnośląskiej pozostały jedynie poranione przez historię ślady – cmentarz⁷², synagoga⁷³ i dokumenty zachowane w „Langendorfer Gemeindebuch”, natomiast potomkowie rodzin Bloch i Graetzer na trwale zapisali się poza granicami gminy wielowiejskiej w historii Starego i Nowego Świata.

Aneks o braciach Gratz jest szkicem również chociażby pod względem wykorzystania literatury przedmiotowej. Opiera się prawie wyłącznie na źródłach elektronicznych, udostępnionych na stronach internetowych oraz w zasobach bibliotek cyfrowych – i to zapewne w stopniu dość ograniczonym. Co prawda artykuł Antoniego Pitocka opiera się na obszernym materiale źródłowym, ale stanowiącym niewątpliwie tylko część możliwych do wykorzystania opracowań i źródeł związanych z rodziną Gratz.

Poza tym należałoby chociażby zwrócić więcej uwagi na różnego rodzaju rozbieżne informacje pojawiające się zwłaszcza w materiałach internetowych, chociaż nie tylko. Nie są one w aneksie rozwiązywane, a jedynie niektóre z nich odnotowane – konkretnie te, które pojawiają się w opisach historii wielowiejskiej gminy żydowskiej i są powielane, a nawet dodatkowo koloryzowane. Natomiast w ogóle nie wspomniano o rozbieżnościach (oprócz jednej – tej sytuującej Langendorf w Rosji), które spotyka się w zagranicznych materiałach internetowych, i nie chodzi jedynie o odmiennie odnotowywane daty urodzin, śmierci czy innego rodzaju wydarzeń. Tu można by wskazać, wyłącznie dla przykładu, chociażby na podane w internetowej genealogii miejsce urodzenia Barnarda Gracza i Michaela Gracza: Langendorf, Sachsen-Anhalt, Deutschland ([źródło 1](#); [źródło 2](#)) – Langendorf się zgadza, ale przecież nie chodzi o to w kraju związkowym Saksonia-Anhalt,

w powiecie Burgeland, obecnie będące dzielnicą miasta Weissenfels. Albo na stronie internetowej University of Delaware. Library, Museums & Press, Special Collections & Museums, [Highlighting Jewish Collections-Gratz Family](#) można przeczytać: „Barnard był także założycielskim członkiem Mikveh Israel, pierwszej synagogi w Filadelfii i obecnie najstarszej, bez przerwy działającej synagogi w Stanach Zjednoczonych. Miał dziesięcioro dzieci, z których troje jest reprezentowanych w kolekcji zbiorów Delaware: Hyman (1776–1857), Simon (urodzony w 1773) i Joseph (1785–1857)” („Barnard was also a founding member of Mikveh Israel, the first synagogue in Philadelphia, and now the oldest continuously running synagogue in the United States. He had ten children in all, three of whom are represented in Delaware’s collection: Hyman (1776–1857), Simon (born 1773), and Joseph (1785–1857)” – dziesięcioro dzieci miał Michael, nie Barnard.

Pomyłki się zdarzają. Być może w przypadku historii gminy żydowskiej w Wielowski łatwiej o nie, bo wciąż brakuje całościowego i źródłowego opisu dziejów wsi i parafii Wielowieś, które w sposób krytyczny i jednoznaczny rozstrzygnęłyby wiele wątpliwości.

W *Aneksie* zrezygnowano z podania zbiorczego wykazu zarówno adresów odnośnych stron internetowych, które zostały odnotowane w trakcie jego opracowania, jak i zdigitalizowanych materiałów dostępnych w bibliotekach cyfrowych i niezależnie od nich w sieci zwykle w formatach PDF, z obawy, że nawet przy licznych ich wyborze uwzględniłoby się jedynie ich część, niekoniecznie reprezentatywną. Jedynie gruntowne studium, podobne do cytowanej pracy Antonego Pitocka, mogłoby zaradzić arbitralnemu wyborowi tych, a nie innych materiałów internetowych i bibliotecznych. Ograniczono się zatem do podania w przypisach materiałów wykorzystanych w opracowaniu tego aneksu oraz opatrzenia tekstu oraz przypisów linkami do co istotniejszych poruszanych tematów.

Przypisy

¹ Między 14 lutego a 27 kwietnia 1453 Kapistran przebywał we Wrocławiu jako „inkwizytor generalny”, gdzie wygłaszał po trzy kazania dziennie. Jego kazania porywały ludzi do tego stopnia, że 22 lutego na Placu Solnym mieszczanie spalili na stosie takie zbytki, jak lustra, maski, kości, karty do gry i szachy. Wrocławskie kazania Kapistrana, częściowo skierowane przeciwko Żydom i judaizmowi, doprowadziły do wygnania z miasta ludności żydowskiej i do spalenia na stosie 41 wrocławskich Żydów. W trakcie pobytu Jana Kapistrana we Wrocławiu, grupę miejscowych Żydów oskarżono o kradzież i profanację konsekrowanych hostii. Oskarżonych aresztowano i postawiono przed trybunałem, na czele którego stanął sam Kapistran. Trybunał skazał 14 Żydów na śmierć przez ćwiartowanie, kolejnych 27 spalono na stosie. Około 20 osób ochrzczono pod przymusem. Po porozumieniu z Władysławem, królem Czech i Węgier, Jan Kapistran nakazał wygnać pozostałych we Wrocławiu Żydów, przy czym dzieci do lat 7 zostały ochrzczone i przekazane chrześcijanom ([źródło](#)).

² Por. artykuł Adama Marczewskiego opracowany na podstawie: D. Walerjański, *Z dziejów Żydów na Górnym Śląsku do 1812 roku*, [w:] *Orbis Interior. Pismo Muzealno-Humanistyczne*, Katowice 2005, t. V; W. Jaworski, *Żydzi w województwie śląskim w okresie międzywojennym*, Katowice 1991, s. 4; K. Gwóźdź, *Żydzi w okresie Habsburgów*, [w:] J. Drabina, *Historia Tarnowskich Gór*, Tarnowskie Góry 2000, s. 110; F. Idzikowski, *Opole. Dzieje miasta do 1863 roku*, Opole 2002, s. 95, [w:] B. Olejnik, *Monografia gminy żydowskiej w Strzelcach Opolskich (1750–1945)*, praca magisterska na Uniwersytecie Opolskim, Wydział Historyczno-Pedagogiczny, Opole 2005, s. 8 ([źródło 1](#); [źródło 2](#)).

³ M. Brann, *Etwas von der schlesischen Landgemeinde*, [w:] *Festschrift zum siebzigsten Geburtstag Jakob Guttmanns*, hrsg. vom Vorstande der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums, Leipzig 1915, s. 225.

⁴ Por. artykuł Adama Marczewskiego ([źródło](#)). Szczegółowo o sytuacji po wojnie trzydziestoletniej na Śląsku i jej wpływie na osadnictwo żydowskie również na Górnym Śląsku mówi Brann w *dz. cyt.*, s. 225-250.

⁵ *Vom Werden und Sein einer jüdischen Dorfgemeinde. Zur Geschichte der Juden in Langendorf OS*, „Jüdische Zeitung für Ostdeutschland” 7(1930), nr 18.

⁶ ‘Bloch’ wywodzi się z niemieckiego słowa ‘Welsch’, które znaczy ‘obcy’ (używane w stosunku do osób i rzeczy z krajów romańskojęzycznych, w szczególności Włoch i Francji), i słowiańskiego ‘Vlach’, które również znaczy ‘obcokrajowiec’. Nazwisko częste wśród Żydów w Alzacji i Niemczech, którzy wyemigrowali z Francji w XIV i XV w.; ‘Welsch’ przybrało formę ‘Vlach / Vallach / Wallich’, gdy Żydzi emigrowali z Europy Środkowej do Wschodniej, a ‘Bloch’ – kiedy emigrowali z Polski do Niemiec. Rodziny o nazwisku Bloch odnotowuje się w Europie od połowy XVII w. ([źródło](#)).

⁷ W tekście Brillinga jest Prakau, ale to niewątpliwie zwykła literówka (Brilling, *dz. cyt.*). Jako ciekawostkę można podać, że w dostępnej online encyklopedii żydowskiej (<http://www.jewishencyclopedia.com>) w haśle poświęconym Philippowi Blochowi mówi się o Jonathanie Blochu, że był wybitnym znawcą Talmudu, że prowadził szkołę talmudyczną, z której wyszło kilku znakomitych rabinów, i że założył gminę w Langendorf w Rosji („founder of the Congregation Langendorf in Russia”).

⁸ *Tamże*.

⁹ Czyli wielowiejska księga gminy żydowskiej, zawierająca około 50 niemieckich, 1 polski i 42 hebrajskie dokumenty z lat 1762–1842 (por. Brann, *dz. cyt.*, s. 242, przyp. 1).

¹⁰ Brann, *dz. cyt.*, s. 242n. (notatka o powstaniu gminy została sporządzona w języku hebrajskim [Urtext] w październiku 1750).

„Członkowie pobożnego bractwa”, czyli [bractwa pogrzebowego](#).

Słowa Jonathanana o mędracach nawiązują do *Talmudu babilońskiego*, traktatu *Sotah* 47a, w którym znajdujemy komentarz do 2 Krl 2,19: „Mieszkańcy miasta mówili do Elizeusza: ‘Patrz! Położenie miasta jest miłe, jak ty, panie mój, widzisz, lecz woda jest niezdrowa, a ziemia nie daje płodów’, będący odpowiedzią na pytanie: Jeśli woda jest zła, a ziemia jest powodem niepłodności, to co jest tu miłego? Rabin Hanin odpowiedział: Łaska miejsca jest nad jego mieszkańcami, to znaczy, że ludzie lubią swoje rodzinne miasto mimo jego wad. A rabin Joanan dodał: Są trzy łaski, które wywierają podobny wpływ. Łaska miejsca na jego mieszkańców, łaska żony na swego męża pomimo jej wad i łaska zakupionego przedmiotu na kupującego, bo ten, który coś kupił, widzi go w pozytywnym świetle ([źródło](#)). Litera alfabetu hebrajskiego נ (*nun*) i ח (*chet*) mają odpowiednio wartości liczbowe 50 i 8, których symbolika jest bardzo wymowna także w odniesieniu do powstania gminy żydowskiej w Wielowski. Liczba 50 symbolizuje radość, której źródłem jest Bóg, a liczba 8, jako cyfra rozpoczynająca jakby nowe liczenie, przekraczające cykl siódmkowy, symbolizuje wejście w nową, odmienną rzeczywistość oraz porządek, prawo, doskonałość, nieskończoność i obfitość.

¹¹ Za jakąś wskazówkę mogą posłużyć uwagi Branna, a mianowicie że nędza spowodowana wojną trzydziestoletnią sprawiła, że nikt ani w czasie wojny, ani po niej nie dbał o regalia Korony Czeskiej, do której należało prawo przyjmowania Żydów i ich tolerowania, i że Żydzi byli, dzięki swym umiejętnościom handlowym i pracowitości, chętnie przyjmowani przezubożałych właścicieli ziemskich jako dzierżawcy browarów, gorzelni, piekarni, rzeźni, potaszarni itd. (por. Brann, *dz. cyt.*, s. 226). Brillling, wyliczając zajęcia, jakimi zajmowali się Żydzi mieszkający w Wielowsi w 1751 (29 rodzin tolerowanych Żydów), nie wymienia jednak żadnego dzierżawcy. Byli wśród nich handlarze obnośni (domokrążcy) – 7, kupcy surowców (Dorfläufer) – 12, domokrążca i kramarz – 1, masarz – 1, rzeźnik – 1, krawiec – 1, nauczyciel – 1, grabarz – 1, żebrak – 1, bez zawodu – 3 (*dz. cyt.*). Ksiądz Łysik zaś w swym *Krótkim zarysie historii parafii Wielowieś* zaznacza: „Żydów (...) było w Wielowsi w ostatnich stuleciach bardzo dużo. Trudnili się wyłącznie tylko handlem w miejscu i w okolicy” (s. 23).

¹² „Gmina żydowska w Wielowsi zajmowała dość zwarty obszar symetrycznie rozłożony na osi, będącej przedłużeniem świątyni. Założenia urbanistyczne do dzisiaj przypominają te znane w miasteczku Palestyny i całego Bliskiego Wschodu. Wzdłuż wąskiej ulicy stały szeregowe zabudowania piętrowych domostw, których szerokość nie przekraczała 8-10 m, a długość 12-14 m. Każdy dom zamieszkiwało nawet kilka rodzin. Na ogół miał on wielopokoleniowy charakter. Oprócz części mieszkalnej każde zabudowanie miało dobudówki z miejscem na sklepik, warsztat, stajenkę lub składzik. Na mikroskopijnych, otoczonych z trzech stron zabudowaniami podwórkach przez cały dzień panował cień” (M. Chyliński, *Koniec śląskiego sztetl – źródło*).

¹³ Tak wynika z rodowodu [rodziny Schultzendorff](#) zamieszczonego na stronie internetowej, natomiast w pracy ks. H. Gawelczyka, *Ze wspólnego sztabucha. Cz. 2. Kronikarskie zapiski ks. Hoschecka o Tworogu, Kotach, Wiśniczach...* na s. 64 czytamy: „B. Właściciele Brynka 1. Jaśnie oświeceni Panowie Adam de Schultzendorf, Pan w Brynku, Połomi i Brzeźnicy i Pan Andrzej de Schultzendorf, Pan w Hanusku byli braćmi, protestantami i pierwszymi współpatronami, jak to wspomina dokument erekcyjny parafii”. Cytat ten pochodzi z przekładu kroniki M. Hoschcka, proboszcza Tworoga *Liber Archivalis Parochiae Tworogiensis...* z 1795.

¹⁴ E. H. Kneschke, *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexikon*, Leipzig 1859–1870, Bd. 8 (*Saackhen, Wailckhl v. Saackhen – Steinhauer zu Bulgarn*. Leipzig 1868 ([Volltext](#) in der Google-Buchsuche); Ludwig Igálffy von Igálffy, *Notizen zur Geschichte der oberschlesischen Schultzendorff von Hanusek*, „Deutscher Herold” H. 1-2/2009 oraz genealogia rodu sporządzona przez Friedricha Schrage (przyp. 13).

¹⁵ Brillling (*dz. cyt.*) tak zapisuje to nazwisko, czyli w formie Graetz (Graeditz), w przypadku Salomona, teścia Jonathana Blocha, oraz potomków rodzin, Bloch i Graetz (Graetzer), którzy pozostali na Starym Kontynencie (Jonas Graetzer; Alfred Graetzer), ale w odniesieniu potomków na Nowym Kontynencie – w formie Gratz (Jechiel Michael Gratz; Beer Gratz; Rebecca Gratz; Hyman Gratz); w tej formie występuje też w literaturze anglojęzycznej. Według niektórych nazwa „Gratz” pochodzi od miasta w Styrii (Austria); według innych od miasta koło Poznania (Królestwo Prus). Oba przypuszczenia są jednak zapewne błędne. Prawdziwym miejscem pochodzenia jest najprawdopodobniej miasto Grätz na Śląsku Austriackim, skąd rodzina lub część jej członków udała się do Langendorf (od 1745 na Śląsku Pruskim), wsi wówczas i później znanej też pod dawną słowiańską nazwą. Rodzina więc nazywa się „Grätz”, czyli „z Grätz” ([źródło](#)). Miasto Grätz to obecnie (od 1921) Hradec nad Moravicí (rzeka Moravice, niem. Mohra) w kraju morawsko-śląskim, a historycznie na Śląsku Opawskim ([źródło](#)). Natomiast Brann (*dz. cyt.*, s. 247, przyp. 4) utrzymuje, że Gratzowie nie wywodzili się z Gratz w księżęcym hrabstwie Styria (Grafschaft Steiermark) ani z Grätz w księstwie Opawy (Herzogtum Troppau), gdzie w XVII w. z całą pewnością nie było żadnego Żyda, ale po prostu z Graetz (Kr. Buk, in der Pr. Posen), czyli Grodziska Wielkopolskiego (niem. Grätz), w dawnym powiecie bukowickim, w obrębie rejencji poznańskiej Królestwa Prus. Na temat gminy żydowskiej w tymże Grätz por. [źródło](#) (*Images of pages V:6 P:81*).

¹⁶ Np. Alfred Graetzer (Gratz) urodził się w Strzelcach Opolskich, dr Jonas Graetzer osiadł we Wrocławiu, a rabin dr Philipp Bloch w Poznaniu.

¹⁷ Por. Brillling, *dz. cyt.*

¹⁸ R. Kosubek, *Die Geschichte der jüdischen Gemeinde in Langendorf*, „Heimat-Kalender des Kreises Tost-Gleiwitz” (na stronie tytułowej: „Heimatkalendar für den Kreis Tost-Gleiwitz für das Jahr 1929”), 2. Jahrgang, s. 66.

¹⁹ Por. [Historia Żydów z Wielowsi](#).

²⁰ Warto nadmienić, że Wielowieś była wsią targową, Marktflecken; rocznie odbywało się w niej sześć jarmarków kramowych, w tym cztery jarmarki także na bydło. W całym okręgu toszecko-gliwickim w 1835 jedynie jeszcze Sośnicowice były wsią targową (por. Karl Friedrich Vollrath Hoffmann, *Deutschland und seine Bewohner: ein Handbuch der Vaterlandskunde für alle Stände*, Stuttgart 1835, cz. 3, s. 423). „Prawo targowe (*Marktrecht*) oznaczało w średniowieczu zezwolenie na organizowanie stałego targu, tygodniowego albo rocznego. Na przeznaczonym na targ miejscu obowiązywał pokój targowy (*Markfrieden*), a więc szczególne, odnoszące się do targowiska i tych, którzy je odwiedzali, prawo, które zabezpieczał i którego stróżem był właściciel targowiska (król, biskup albo książę). Prawo do organizowania targu było bardzo ważne dla gospodarczego znaczenia danej miejscowości. Targ był bowiem miejscem nie tylko wymiany i handlu dobrami z wszystkich dziedzin życia, ale też miejscem wymiany informacji” ([źródło](#)); informacja ta

jest związana z Langendorf, Würzburg. O znaczeniu i zasięgu ówczesnych targów może świadczyć też uwaga Chrzęszcza sporządzone w zwięzku z wielkim pożarem Pyskowic: „Najwężniejszym wydarzeniem w historii miasta Pyskowice był wielki pożar 23 czerwca 1822. Była niedziela; wielu mieszczan ze swoimi bliskimi było albo na Świętej Annie, albo na targu w Lublińcu” (*Die Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost sowie des Toster Kreises in Ober-Schlesien*. Bearbeitet von Dr. Johannes Chrzęszcz. 1900. Druck und Verlag von Gustav Palla in Peiskretscham). Odległość z Pyskowic do Lublińca wynosi około 34 km, obojętnie czy się obierze trasę przez Tworóg i Koty czy przez Wielowieś i Krupski Młyn. Podróżowano zaś pieszo albo konnymi wozami.

²¹ Brillling, *dz. cyt.*; F. A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 2, Brieg 1783, s. 331.

²² O domu modlitwy (*Bethaus*) mówią niemieckie dokumenty w „Langendorfer Gemeindebuch” nr 3-5 (z 1771), por. Brann, *dz. cyt.*, s. 252, przyp. 3.

²³ Kosubek, *dz. cyt.*, s. 66. Datowanie murowanej synagogi na 1763–1771 podaje się w wątpliwość z racji cech architektonicznych właściwych dla synagog powstałych po 1840 (*Jüdisches Leben zwischen Ost und West. Neue Beiträge zur jüdischen Geschichte in Schlesien*. Hrsg. von A. Brämer, A. Herzig und K. Ruchniewicz, Göttingen 2014, s. 419, 424). Wątpliwości te wydają się mało zasadne w świetle informacji, że według rozporządzenia rejencji legnickiej („nach einer Verfügung der [Regierung Liegnitz](#)”) synagoga wielowiejska musiała zostać zamknięta w 1876 z powodu złego stanu budynku (*Baufälligkeit*) (por. M. Jehle [red.], *Die Juden und die jüdischen Gemeinden Preussens in amtlichen Enquêtes des Vormärz*, t. 1, s. 1052). Ponieważ nie może chodzić o synagogę drewnianą (*Bethaus*), a trudno przyjąć, że murowana synagoga, gdyby założyć jej zbudowanie po 1840, już po 36 latach nie nadawałaby się do użytku z powodu złego stanu, można jedynie domniemywać, że cechy architektoniczne właściwe dla synagog po 1840 nadano jej po 1876, w czasie remontu czy przebudowy, czy nawet nowej budowli, jako że w prośbie gminy o wsparcie mówi się o nowej budowli („In einem Aufruf zur Unterstützung des Neubaus...”, *tamże*), przy czym pozostaje pytanie, czy przez wyrażenie „nowej budowli” należy rozumieć zburzenie starej i postawienie od fundamentów nowej, co jednak jest mało prawdopodobne.

²⁴ Na temat czasu powstania cmentarza żydowskiego por. Brann, *dz. cyt.*, s. 244, przyp. 1, gdzie m.in. podaje się, że dokumenty nr 1, 2, 18, 25, 35, 36 z „Langendorfer Gemeindebuch” odnoszą się do cmentarza, a pochodzą z 1762, 1820 i 1839.

²⁵ Brann, *dz. cyt.*, s. 244.

²⁶ Kosubek, *dz. cyt.*, s. 66; tenże, *Die Geschichte der jüdischen Gemeinde in Langendorf*, „Ausschau von Burg Tost” Jg. 2, 1927, Nr. 11, s. 2. Por. *Jüdisches Leben...*, s. 23.

²⁷ Por. [Cmentarz żydowski w Wielowśi](#); Chrzęszcz, *dz. cyt.*, s. 109, 171; także Brann, *dz. cyt.*, s. 244.

²⁸ Chrzęszcz, *dz. cyt.*, s. 171; Brillling, *dz. cyt.*; Brann, *dz. cyt.*, s. 240.

²⁹ Najbardziej odległą od wszystkich pozostałych wersji, które różnią się szczegółami, ale w głównych zarysach są zbieżne, jest wersja Marka Chylińskiego na temat zarówno zniszczenia synagogi, jak i końca gminy żydowskiej w Wielowsi ([źródło](#)).

³⁰ A. Hein (UO), *Vom Ende der Langendorfer Judengemeinde*, „UNSER OBER-SCHLESIEIN” nr 21 z 13 listopada 2003, s. 8-9.

³¹ Chronologia wydarzeń budzi pewne wątpliwości spowodowane informacją o Friemannie, którego z rana zabrano z innymi, ale popołudniu przywieziono z powrotem, a wieczorem znowu zabrano (por. *tamże*).

³² Inne zapisy: Bialek, Franz Bialek, po wojnie Franciszek Bialek.

³³ M.in. Gadiel, właściciel sklepu z konfekcją; Langer, właściciel domu towarowego; Max Eisner z rodziną, którego syn Max w 1980 przyjechał do Wielowsi, żeby odwiedzić strony swego dzieciństwa (por. *tamże*). Z tekstu jednak wynika, że rodzina Maxa Eisnera przed 1938 opuściła Wielowieś i zamieszkała w Gliwicach, ale 20 maja 1942 Max Eisner i jego żona Rosa zostali deportowani do obozu w Auschwitz, natomiast ich syn, Max, przeżył zagładę, a o losie ich córek (Lotte i Hanna), autor tego artykułu nie wspomina (*tamże*). Według [Statistik und Deportation](#) 1.1. 1941 było w Wielowsi 5 Żydów, na przełomie maja i czerwca zostało deportowanych 4, a 1.11.1942 nie było żadnego.

³⁴ Z relacji tej wynika, że synagoga nie została ani podpalona, ani spalona, choć została zdewastowana, że musiała zostać przebudowana, co dokonano się już przed wojną. Najbardziej zaskakującą informację o wielowiejskiej synagodze znajdujemy w dokumencie *Bericht des SS-Abschnitts XXIV, Oppeln, an den SS-Oberabschnitt Südost (Breslau) vom 11. November 1938, betr. „Aktion gegen Juden”*, gdzie pod punktem 11 podaje się: „Langendorf O/S. Synagoge verbrannt”. Natomiast nie ma żadnej informacji o zdemolowaniu choćby jednego sklepu, chociaż w odniesieniu do innych miejscowości szczegółowo podaje się, ile zostało zdemolowanych sklepów, mieszkań, ile aresztowano osób, ilu złapano złodziei przy plądrowaniu zdemolowanych sklepów (*Die inszenierte Empörung. Der 9. November 1938. Kapitel 2: Das Ereignis – Die Pogromnacht in Zahlen und Übersichten*, Bonn 2010, s. 12).

³⁵ *Tamże*.

³⁶ Por. także Brann, *dz. cyt.*, s. 254.

³⁷ Brillling, *dz. cyt.*

³⁸ Na jego nagrobku nazywa się go rabinem trzech gmin: „Wjelowitz, Tost i Ujest”.
Tamże.

³⁹ *Tamże*.

⁴⁰ *Tamże*.

⁴¹ W 1726 uchwalony przez Śląski Urząd Zwierzchni patent *Wegen der Juden* zakazywał Żydom osiedlania się w miejscowościach i domach, w których ich

wcześniej nie było, oraz wprowadzał tzw. zasadę inkolatu: w każdej rodzinie żydowskiej zgodę na zawarcie małżeństwa i uzyskanie prawa zamieszkania (*incolae*) otrzymywał tylko jeden syn, a pozostali synowie po uzyskaniu pełnoletności musieli opuścić granice kraju. Por. Brann, *dz. cyt.*, s. 241n.244n. W zachowanej „Langendorfer Gemeindebuch” znajduje się pod numerem 14 wśród dokumentów hebrajskich list, którego adresatem był Hirsch Bloch w Wielowśi, a nadawcą jego syn Salomon w Londynie. List ten jest świadectwem nieukozonej miłości synów, którzy musieli opuścić strony rodzinne, do rodziców i rodzeństwa, którym było dane pozostać w odległym zakątku świata, niedawnej także ich małej ojczyźnie oraz świadectwem losu emigrantów żydowskich. List w oryginale, z przekładem zwrotów hebrajskich i z objaśniającymi przypisami, przytacza Brann (*dz. cyt.*, s. 245-253).

⁴² Brillling, *dz. cyt.*

⁴³ Data narodzin obydwu braci nie jest pewna. Pewien biograf przyjmuje 1732 za datę urodzin Barnarda, a 1734 – Michaela. Genealog Malcom Stern za datę narodzin Barnarda przyjmuje 1738, a Michaela 1740. Na nagrobku Michaela jako datę jego narodzin podaje się 1739 (por. [Immigrant Entrepreneurship](#) – Anton Pitock, *Michael Gratz, 1739–1811*, University of Delaware, Published September 10, 2014; Updated February 10, 2015; artykuł Pitocka stanowi zasadnicze źródło omówienia losów Barnarda i Michaela oraz ich potomków w Nowym Świecie).

⁴⁴ Według [The Jacob Rader Marcus Center of the American Jewish Archives](#) od nazwy tej miejscowości przybrał nazwisko Graetz. Zdaniem niektórych z tą miejscowością związana była też rodzina Salomona Graetza, ojca Berachy, żony Jonathana Blocha (zob. przyp. 15).

⁴⁵ Zapewne chodzi o III wojnę północną (1700–1721) pomiędzy Królestwem Danii i Norwegii, Rosją, Saksonią, Prusami i Hanowerem (od 1715) z jednej strony a Szwecją z drugiej.

⁴⁶ Nie jest znane ani imię jego żony, ani jej nazwisko, ani pochodzenie (por. Pitock, *dz. cyt.*).

⁴⁷ We wrześniu 1654 dwudziestu trzech Żydów, uciekając przed podbojem Holenderskiej Brazylii (Nowej Holandii) przez Portugalczyków, przybyło do Nowego Amsterdamu (obecnie Nowego Jorku) i założyło pierwszą gminę żydowską w Ameryce Północnej. W następnym stuleciu Żydzi emigrowali do Nowego Jorku, Newport, Sananah, Charleston i Filadelfii. W 1775 emigracja żydowska liczyła około 2500 osób w koloniach amerykańskich ([źródło](#)).

⁴⁸ Wojna o panowanie w Ameryce Północnej, także wojna francusko-indiańska lub wojna z Francuzami i Indianami (1754–1763) – ostatnie, rozstrzygające starcie wieloletniego konfliktu pomiędzy Wielką Brytanią a Francją o dominację w Nowym Świecie. Dziewięćioletni konflikt zakończył się zawarciem korzystnego dla Brytyjczyków pokoju w 1763, ale jednocześnie położył podwaliny pod narodziny

separatystycznego (a wkrótce niepodległościowego) ruchu mieszkańców trzynastu kolonii, którzy już wtedy zaczęli nazywać sami siebie Amerykanami ([źródło](#)).

⁴⁹ Za głównych partnerów handlowych wymienia się [George'a Croghana](#) i [Wiliama Trenta](#), najbardziej aktywnych przedstawicieli handlu z Indianami w dolinach rzek Ohio i Missisipi. Croghan, Irlandczyk, założył wiele punktów handlowych wzdłuż rzeki Ohio i posługiwał się językiem plemion Delaware i Irokezów. Ze względu na jego doskonałe relacje z Indianami [William Johnson](#), Irlandczyk, główny przedstawiciel Korony ds. Indian wszystkich północnych kolonii brytyjskich w Ameryce (tj. bez Karoliny Południowej i Georgii), mianował go swoim zastępcą.

⁵⁰ W nawiązywaniu tych nowych relacji szczególną rolę odegrali: Isaac Adolphus, ich partner w Nowym Jorku, i jego brat Moses Adolphus na Jamajce, którzy skontaktowali ich z Eliasem i Isaacem Rodriguezem Mirandą, żydowskimi kupcami w Curacao, mającymi także kontakty na Jamajce.

⁵¹ *Sugar Act* – ustawa uchwalona przez parlament brytyjski w 1764, która zmniejszyła podatek na melasę za każdy galon melasy importowanej na kontynent amerykański z niebrytyjskich wysp cukrowych.

⁵² *Stamp Act* albo *ustawa o znaczkach skarbowych*, które były wydawane w Anglii jako potwierdzenie wniesienia opłaty, została uchwalona w 1765 przez Parlament Brytyjski, nakładając podatki na działalność prowadzoną w 13 koloniach brytyjskich w Ameryce. Ustawa wywołała ogromny sprzeciw w koloniach. I choć nigdy nie była skutecznie egzekwowana i została ostatecznie zniesiona w 1766, zwiększyła amerykańskie obawy co do intencji Parlamentu i przyczyniła się do rozwoju ruchu separatystycznego, co w końcu doprowadziło do rewolucji amerykańskiej ([źródło](#)).

⁵³ *Currency Act* – ustawa o walucie uchwalona w 1764 przez Parlament Wielkiej Brytanii, która regulowała pieniądź papierowy emitowany przez kolonie brytyjskiej Ameryki i miała chronić brytyjskich kupców i wierzycieli przed regulowaniem płatności zdeprecjonowaną walutą kolonialną. Ustawa wywoływała napięcia między koloniami a Wielką Brytanią i była jednym ze źródeł rewolucji amerykańskiej ([źródło](#)).

⁵⁴ Gdy dokonał się jednak ostateczny rozłam z Anglią, bracia Gratz związali swój los z rewolucjonistami. Barnard złożył przysięgę lojalności wobec federacji Pensylwanii i Stanów Zjednoczonych jako wolnego narodu 5 listopada 1777, natomiast Michael w czasie rewolucji udał się do Wirginii i złożył przysięgę lojalności wobec tego stanu w 1783 (Miroslav Rechcigl, Jr, *Beyond the Sea of Beer; History of Immigration of Bohemians and Czechs to the New World and the Contributions*, 2017).

⁵⁵ *Deklaracja niepodległości Stanów Zjednoczonych* (ang. *Declaration of Independence*, pełna nazwa *The unanimous Declaration of the thirteen united States of*

America „Jednomyślna deklaracja trzynastu Zjednoczonych Stanów Ameryki”) – akt prawny autorstwa m.in. Thomasa Jeffersona, uzasadniający prawo Trzynastu Kolonii brytyjskich w Ameryce Północnej do wolności i niezależności od króla Wielkiej Brytanii, Jerzego III. Ogłoszona 4 lipca 1776 w Filadelfii podczas II Kongresu Kontynentalnego.

⁵⁶ *Artykuły konfederacji i wieczystej unii* (ang. *Articles of Confederation and Perpetual Union*), w skrócie określane jako artykuły konfederacji – zasady ustrojowe przyjęte wspólnie przez 13 byłych kolonii brytyjskich w Ameryce Północnej. Zasady zostały uzgodnione przez Kongres Kontynentalny 15 listopada 1777 i weszły w życie 1 marca 1781, gdy zostały ratyfikowane przez wszystkie trzynaście stanów, które przyjęły nazwę Stanów Zjednoczonych Ameryki. *Artykuły konfederacji* zostały zastąpione przez *Konstytucję Stanów Zjednoczonych* 4 marca 1789 .

⁵⁷ *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki* (ang. *Constitution of the United States of America*) – najwyższy akt prawny obowiązujący w Stanach Zjednoczonych, podstawa systemu prawnego i ustroju politycznego.

⁵⁸ Armia Kontynentalna (The Continental Army) została powołana przez II Kongres Kontynentalny rezolucją z 14 czerwca 1775 w celu koordynowania militarne go wysiłku Trzynastu Kolonii. Przez całą wojnę niepodległościową naczelnym dowódcą armii był George Washington. Armię uzupełniali miejscowi milicjanci oraz oddziały pozostające pod rozkazami poszczególnych stanów.

⁵⁹ Również Aszkenazyjczycy albo Aszkenazim, a także Jehudej Aszkenaz, czyli Żydzi z Aszkenazu. Żydzi zamieszkujący Europę Środkową, Wschodnią i częściowo Zachodnią, a od XVII w. również Amerykę. Nazwa „aszkenazi” wywodzi się od Aszkanza, pierworodnego syna Gomera (Rdz 10). W literaturze rabinackiej Aszkanaza pierwotnie związane z ziemiami zamieszkałymi przez Scytów, następnie Słowian, a od XI w. z Europą Północną i Niemcami ([źródło](#)).

⁶⁰ Również Sefardyjczycy (od hebr. Sefarad – Hiszpania i Portugalia) czy Szańtolowie – Żydzi zamieszkujący Półwysep Iberyjski.

⁶¹ Edykt został formalnie odwołany przez rząd Hiszpanii 16 grudnia 1968.

⁶² Jidysz (dosł. „żydowski” – od pierwotnego określenia w tym języku *jidysz-tajcz* „żydowski niemiecki”), język Żydów aszkenazyjskich, powstały ok. X w. w południowych Niemczech na bazie dialektu średnio-wysoko-niemieckiego z dodatkami elementów hebrajskich, słowiańskich i romańskich. Niekiedy zwany *mameloszn* („język matczyny”) lub *loszn-aszkenaz* („język aszkenazyjski”) w odróżnieniu od *loszn-kojdesz* („język święty”), którym to terminem określane jest tradycyjnie język hebrajski ([źródło](#)).

⁶³ Fundusz budowlany znacząco wsparli wybitni obywatele Filadelfii, m.in. Benjamin Franklin i Robert Morris ([źródło](#)). Na temat gminy żydowskiej w Filadelfii, jej członków (m.in. Nathan Levy, Jonas Phillips, David Franks, Barnard i Michael Gratz, Gersom Mendez Israel Seixas, Haym Solomon), cmentarza i budowy

synagogi por. Hyman Polock Rosenbach, *The Jews in Philadelphia. Prior to 1800*, Philadelphia 1883; Peter Wiernik, *History of the Jews in America. From the period of the discovery of the New World to the present time*, New York 1912, s.75n.; Philadelphia, w: *Encyclopaedia judaica. Second edition*, Vol. 16, Pes-Qu, s. 33.

⁶⁴ W czerwcu 1782 Rachel wyszła za mąż za Salomona Ettingera z Baltimore (1764–1847), który został mistrzem żydowskiego prawa cywilnego i został wybrany do Rady Miejskiej Baltimore, pierwszym Żydem do piastowania publicznego urzędu w stanie Maryland. W 1797 Solomon Etting i Barnard Gratz złożyli petycję do Zgromadzenia Ogólnego Maryland, by zmodyfikować konstytucyjny wymóg składania chrześcijańskiej przysięgi przy obejmowaniu urzędów publicznych, co zapoczątkowało trzydziestoletnią walkę o równość cywilną w Marylandzie ([źródło](#)).

⁶⁵ O Simonie Gratzu niewiele wiadomo, oprócz tego, że był jednym z założycieli [Pennsylvania Academy of Fine Arts](#) i skarbnikiem Congregation Mikveh (Mickveh) Israel około 1820 i jej przewodniczącym w 1828 ([źródło](#)). Rosenbach podaje jednak interesującą informację: Simon Gratz w 1802 nabył dom, w którym Thomas Jefferson przygotował oryginalny projekt *Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych* (dz. cyt., s. 23).

⁶⁶ Hyman, kupiec, bankier, filantrop oraz lider żydowskiej wspólnoty, urodzony i zmarły w Filadelfii. W 1798 został partnerem swego brata Simona w spółce hurtowego sklepu spożywczego, a później zainteresował się ubezpieczeniami na życie. W 1818 został wybrany dyrektorem [Pennsylvania Company for Insurance on Lives and Granting Annuities](#), a dwadzieścia lat później prezydentem tej firmy. Po założeniu Pennsylvania Academy for Fine Arts, w czym miał swój udział także jego brat Simon, był jej dyrektorem w latach 1836–1837, a w latach 1841–1857 skarbnikiem. Od 1824, po przejściu na emeryturę Hymana Marksa, do 1856 był też skarbnikiem Congregation Mikveh Israel of Philadelphia. Był jednym z menadżerów [Jewish Publication Society of America](#) w Filadelfii (1845). Zainspirowany przez Rebeccę, dołączył w 1856 do [Hebrew Education Society of Philadelphia](#), założonego przez Rebeccę Gratz i Isaaca Leesera, aby sfinansować kolegium nauczycieli żydowskich. Formalnie założone w 1895, jako pierwsza niezależna uczelnia żydowska w Ameryce Północnej, [Gratz College](#) kontynuuje dziś misję rodziny Gratz, z zaangażowaniem na rzecz wysokiej jakości edukacji i społeczności żydowskiej ([źródło 1](#); [źródło 2](#); [źródło 3](#)).

⁶⁷ Rebeka Gratz, urodzona w Filadelfii, była dobrze znaną społeczniczką, która poświęciła swoje życie i pracę dla dobra swej wspólnoty i była promotorem wielu instytucji religijnych, edukacyjnych i charytatywnych. W 1801 została wybrana na sekretarza [Female Association for the Relief of Women i Children in Reduced Circumstances](#). Wkrótce dostrzegła potrzebę utworzenia instytucji dla sierot i była jedną z założycieli [Philadelphia Orphan Society](#) w 1815, a cztery lata później zo-

stała wybrana na sekretarza zarządu tej instytucji i pełniła tę funkcję przez czterdzieści lat ([źródło 1](#); [źródło 2](#)). W 1838 założyła [Hebrew School Sunday Society](#) w Filadelfii, pierwszą instytucję tego rodzaju w Stanach Zjednoczonych, oraz była kolejno jej inspektorem (superintendent) i przewodniczącym (president) do 1864 ([źródło 1](#); [źródło 2](#); [źródło 3](#)). W 1850 na łamach „The Occident” (pełny tytuł: [„The Occident and American Jewish Advocate”](#)), pierwszego ogólnego periodyku żydowskiego w Stanach Zjednoczonych, wydawanego przez rabina Isaaca Leesera, orędowną za założeniem Jewish Foster Home (żydowskiego domu opiekuńczego), który faktycznie powstał w 1855. Odegrała też zasadniczą rolę w powołaniu do życia [Female Hebrew Benevolent Society](#), Fuel Society, Sewing Society i wielu innych ([źródło](#)). Nic dziwnego, że uważa się ją za wzór Rebeki, bohaterki powieści Waltera Scotta „[Ivanhoe](#)”.

⁶⁸ Amerykański kupiec, urodzony i zmarły w Filadelfii; studiował na University of Pennsylvania (M.A. 1811). Był prezesem [Union Canal Company](#) i dyrektorem Institution for the Instruction of the Deaf and Dumb (1820). Został członkiem legislatury Pensylwanii i senatu stanu w 1839. Był też sekretarzem Congregation Mikveh Israel.

⁶⁹ Amerykański żołnierz i prawnik; urodzony w Filadelfii, zmarły w Lexington (Kentucky). W momencie wybuchu [wojny roku 1812](#) (wojny brytyjsko-amerykańskiej) Gratz zaciągnął się pod dowództwo generała Thomasa Cadwaladera, a w 1813 dołączył w randze podporucznika do kompanii kapitana Johna Smitha z Pensylwanii. W 1815 ukończył Uniwersytet Pensylwanii (M.A.), a w 1817 został przyjęty do adwokatury Pensylwanii. Następnie przeniósł się do Lexington, któremu zasłużył się jako przedsiębiorca i społecznik. Jego dom, Mount Hope, nadal stoi przy parku nazwanym jego imieniem. Był, jak pułkownik James Morrison, zarządcą Transylwanii, kuratorem Kentucky University, pierwszym prezydentem Kentucky Agricultural and Mechanical Association, wspierał budowę drogi Maysville-Lexington i linii kolejowej Lexington-Ohio, jako członek rady miejskiej odegrał kluczową rolę w tworzeniu biblioteki publicznej, pierwszej na Zachodzie. Podczas wojny secesyjnej był unionistą, a swój dom zamienił w kantinę i kuchnię dla oddziałów żołnierzy federalnych ([źródło 1](#); [źródło 2](#)).

⁷⁰ Barnard Gratz był jednym z sygnatariuszy petycji przedstawionej rządowi w 1783, w której domagano się zniesienia budzącej zastrzeżenia przysięgi składanej przy objęciu urzędów państwowych ([źródło](#)), i w tym sensie wniósł wkład w modyfikację konstytucji Pensylwanii i Maryland, aby Żydzi mogli sprawować urzędy publiczne ([źródło](#)).

⁷¹ Hyman i jego siostra Richea uczęszczali do [Franklin College](#), założonego w Lancasterze w 1787, a tak nazwanego na cześć [Benjaminą Franklina](#), który ofiarował nowej instytucji 200 funtów szterlingów. Franklin College był też pierwszą amerykańską instytucją koedukacyjną. Pierwszy rocznik liczył 78 studentów i 36

studentek, wśród nich była właśnie Richea, pierwsza żydowska studentka w Stanach Zjednoczonych. Jacob ukończył University of Pennsylvania ze stopniem Bachelor of Arts w 1807, a Benjamin w 1811.

⁷² Z około 2000 nagrobków (macew) przed wojną ostało się około 200, w tym nagrobek rabina Jonathana Blocha. W 2003 z inicjatywy Grzegorza Kamińskiego, absolwenta Wydziału Historii Uniwersytetu Opolskiego, który w 2002 został nauczycielem w Szkole Podstawowej im. ZWM, uczniowie ze szkolnego kółka historycznego, którym z pomocą przyszli i władze lokalne, i mieszkańcy wsi, uporządkowali teren cmentarza i ogrodzili. 3 lipca 2005 Ambasada Izraela oraz Żydowski Instytut Historyczny przyznały Grzegorzowi Kamińskiemu dyplom za działalność na rzecz ochrony dziedzictwa kultury żydowskiej w Polsce ([źródło](#); [video](#)).

⁷³ Synagoga, pozbawiona wszelkich symboli judaistycznych i charakterystycznych cech budowli mozarabskiej (kopulasta wieża, półkoliste okna), służyła jako magazyn zbożowy. Obecnie nieremontowana popada w ruinę. Profesor Szewach Weiss, były ambasador Izraela w Polsce, który kilkakrotnie odwiedził wioskę, ubolewał nad stanem, w jakim znalazł się ten zabytek ([źródło](#)). Najnowsze wiadomości zapowiadają realne szanse jego ocalenia, dzięki dotacji państwowej.

Spis ilustracji

1. *Granice Świętego Cesarstwa Rzymskiego po 1648*. Opis: Blank map of the Holy Roman Empire in 1648, derived from Image: Holy Roman Empire 1648.svg. Licencja: [CC BY-SA 3.0](#). Użytkownik: [Joostik](#).

2. *Królestwo Czech i Księstwo Śląskie w granicach Świętego Cesarstwa Rzymskiego*. Fragment File: Holy Roman Empire 1648.svg. Opis: Map of the [Holy Roman Empire](#) in 1648, after the [Peace of Westphalia](#) which ended the [Thirty Years' War](#). Data: 29 stycznia 2007. Źródło: Made from the [public domain map](#) „Central Europe about 1648” from the *Historical Atlas* by [William R. Shepherd](#), at the Perry-Castañeda Library [Map Collection](#) at the [University of Texas](#). Further information from Overy, Richard, 2006, *The Times Complete history of the world* Times Books [ISBN 0007181299](#), and from [this map](#). Autor: Astrokey44. Licencja: [CC BY-SA 3.0](#). Użytkownik: [Joostik](#).

3. *Cmentarz żydowski w Wielowsi*. Data: 29 lipca 2007. Źródło: praca własna. Autor: Piotr Mika.

4. *Główna ulica w Wielowsi, 1941*. Foto: Krause, Gleiwitz, w: „Heimat Kalender für Gleiwitzer Land” 1941, s. 81.

5. *Fragment pocztówki (reprodukcji – Antykwariat P.H.BALTAZAR, [phbaltazar.pl](#))*. Panorama Wielowsi z lotu ptaka (z zachodu na wschód), wzdłuż ulicy Głównej, wówczas Dorfstraße. Po lewej stronie widoczna wieża synagogi.

6. *Synagoga w Wielowsi przed 1929, w 1929 i po wojnie*. Na zdjęciu powojennym widać zmiany: brak wieży, dobudówka do frontowej ściany.

Synagoga przed 1929: Pocztówka na stronie http://judaica.cz/?page_id=8698 (Poland synagogues part 4).

Synagoga w 1929: Foto: R. Kosubek, „Heimat Kalender des Kreises Tost-Gleiwitz 1929”, s. 67 w art. *Die Geschichte der jüdischen Gemeinde in Langendorf*, s. 66-77.

Synagoga po wojnie: Zdjęcie: Zygfryd Stróżyk, 7 września 2018.

7. *Fragment pocztówki z 1938, przedstawiającej Wielowieś z lotu ptaka (ze wschodu na zachód), wzdłuż ulicy Głównej, wówczas Adolf-Hitler-Straße, z widoczną synagogą już po wymuszonej przebudowie, usunięciu kopulastej wieży, ale jeszcze z zachowaną ścianą wschodnią z pomieszczeniem na szafę ołtarzową (aron-ha-kodesz – „święta skrzynia”) do przechowywania Tory. Pocztówka znajduje się w zbiorze fotopolska.eu (<https://slaskie.fotopolska.eu/m549,Wielowies.html?f=2175-foto>).*

8. *Philipp Bloch, Exlibris. Data: przed 1912. Źródło: OTRS. Autor: nieznanym. Licencja: domena publiczna. Użytkownik: Reinhard Kraasch.*

9. *Głowa Żyda, Alfred Graetzer, 1911. Data: 1911. Źródło: M. Stolarska-Fronia, Udział środowisk Żydów wrocławskich w artystycznym i kulturalnym życiu miasta od emancypacji do 1933 roku, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2008. Autor: Alfred Graetzer (1875–1911). Licencja: domena publiczna.*

10. *Trzyńście kolonii brytyjskich, rezerwat Indian, linia proklamacyjna 1763. Na podstawie File: Map of territorial growth 1775.svg. Data: 7 stycznia 2009. Źródło: Adapted from [National Atlas of the United States scan](#) uploaded by [Kooma](#) using [File:Blank US Map.svg](#) as a template. Autor: [Cg-realms](#); adapted from a scan from the [National Atlas of the United States](#). Licencja: domena publiczna. Użytkownik: [Cg-realms](#).*

11. *Na sławnej radzie plemion indiańskich, która odbyła się 28 kwietnia 1763, Pontiac nawołuje do powstania przeciwko Brytyjczykom. File: Pontiac conspiracy.jpg. Opis: In a famous council on April 27, 1763, [Pontiac](#) urged listeners rise up against the British. 19th century engraving by [Alfred Bobbett](#). Data: nieznanym. Źródło: nieznanym. Autor: nieznanym. Licencja: domena publiczna. Użytkownik: [Yassie](#).*

12. *Fragment listy z podpisami, także Michaela Gracza i Barnarda Gracza, pod rezolucją antyimportową obywateli Filadelfii 1765.*

13. *Vandalia, nazwa i położenie planowanej kolonii brytyjskiej.* File: Vandalia01.png. Opis: Vandalia Colony. Data: 31 marca 2007. Źródło: Own work by Nikater, submitted to the public domain. Background map courtesy of Demis, www.demis.nl. Autor: [Nikater](#). Licencja: domena publiczna. Użytkownik: Nikater.

14. *Barnard Gratz.* Źródło: <https://www.geni.com/people/Barnard-Gratz/600000008500470003>. Licencja: domena publiczna.

15. *Michael Gratz.* Źródło: <https://www.immigrantentrepreneurship.org/entry.php?rec=212>. Licencja: domena publiczna.

16. *Cmentarz gminy żydowskiej w Filadelfii, na którym spoczywają szczątki wybitnych Amerykanów, m.in. Michael Gratz, Jacob Gratz, Rebecca, żydowscy żołnierze wojny rewolucyjnej, wojny 1812 i wojny niepodległościowej. Cmentarz przestał być miejscem pochówku od 1886.* File: Mikveh Israel Cemetery sign.jpg. Opis: [Mikveh Israel Cemetery, Philadelphia](#). Data: 9 August 2004. Źródło: praca własna. Autor: [Bruce Andersen](#). Licencja: domena publiczna. Użytkownik: [Evrík](#).

17. *Congregation Mikveh Israel, czyli Mikveh Israel synagogue, oficjalnie Kahal Kadosh Mikveh Israel (Święta Wspólnota Nadziei Izraela) z 1976.* File: Kahal Kadosh Mikveh Israel.jpg. Opis: [Congregation Mikveh Israel](#), Mikveh Israel synagogue, officially called Kahal Kadosh Mikveh Israel (Hebrew: ישראל הוקם שודק להק, which translates as „Holy Community of the Hope of Israel”) is a synagogue located at 44 N. 4th Street between Arch and Market Streets in the Old City neighborhood of Philadelphia, which was founded in the 1740s, and is known as the „Synagogue of the American Revolution”. It is one of the oldest synagogues in the United States. Currently home to a Sephardic community originally established by Spanish and Portuguese Jews, the congregation continues to practice accor-

ding to the Spanish and Portuguese Sephardic rite. *Data*: 21 kwietnia 2013. *Źródło*: praca własna. *Autor*: [Beyond My Ken](#). *Licencja*: [CC BY-SA 4.0](#). *Użytkownik*: Beyond My Ken.

18. *Hyman Gratz*. *File*: HymanGratzPortrait.Phl Club.jpg. *Opis*: Portrait from life of Hyman Gratz (1776–1857), the President Pro Tem of The Philadelphia Club from 1845 to 1847. Painted by George Healy (1813–1894). Presented to the Philadelphia Club – received from Mr. J. Marx Etting (PC 1870–1915). *Data*: 1 stycznia 1856. *Źródło*: Philadelphia Club Hyman Gratz, n.d. (1776–1857) Oil on canvas laid down on board 36” x 29”. Gift of Mr. J. Marx Etting, 1892. *Autor*: George Peter Alexander Healy American, 1813–1894. *Licencja*: domena publiczna.

19. *Rebecca Gratz*. *File*: Rebecca Gratz.jpg. *Autor*: [Thomas Sully](#) (1783–1872). *Opis*: Painting of [Rebecca Gratz](#) by Thomas Sully, oil on panel, 51 x 43 cm. *Data*: 1831. *Źródło*: The Rosenbach of the Free Library of Philadelphia. *Licencja*: domena publiczna.

Spis treści

Wprowadzenie	5
Przypisy	8
Barnard i Michael Gratz	11
Łaska miejsca	13
Potomkowie w Starym i Nowym Świecie	18
Działalność gospodarcza	21
Status społeczny, biznesowe i rodzinne więzi	31
Przypisy	38
Spis ilustracji	50

